

Любовь Талкыбаева

ЧУЙ ЭЛИНИНГ ЖАНЖЫГУЛАРЫ

(жиит үйеге учурлалган бичик)

Кош-Агаш
2015

ББК

Баш редактор: К.А. Бидинов, Россия
Федерациянын Нерелү үредүчизи, Алтай
Республиканын культуразынын Нерелү ишчизи
Тургузаачызы: Л.Я. Талкыбаева, Алтай
Республиканын культуразынын Нерелү ишчизи

Рецензент: Табылгинова Н.К.

Консультанттар: Бойдоева В.Т.
Талкыбаева С.Б.
Самтакова К.М.
Турлунова М.А.
Челтуев С.Г.
Белешова Ч.
Тадырова А.С.

Каруулу редакторлары: Талкыбаева Л.Я.,
Параева Д.Ю.

Кире сөс Күндүлү кычыраачыбыс!

Калыгыстын кумрааннан бери жандап келген чүм-жангы, мүргүүли, эбире жайалган ончо не-немеге көрүми, жакшы ла жаманды ылгаштырар, баалаар күүн-табы, кылык-жангы – ончозы онын неге бүдүп, неге бажырып-баалап, байлап, тооп келген жанжыгуларынан камаанду.

Алтай улус эне јеринде ээ болуп туку јебрен өйлөрдөң бери јуртаган. Пазырык культура өйинде јүзүн-башка уктардан турган скифтерден ала хунндардан төзөлгө тазылду түрктер өйинен бери улалып келген байланыжы, бажырып-мүргүгени – ол Көк Тенгери, ак айас – космос. Ол ончо тынар тындуны Көк Тенгери жайаган деп бүдүп, ого бажырган, ого учурлап байлу кырларда тагылдар-үүлелер төзөгөн. Јебрен өбөкөлорис ар-бүткенди «энем» деп, ол тынду-ээлү деп ого бажырган, ак айастан (космостон) јымыру-ийде алынган (энергия информаций, энергия мысли, энергия духа, которые после материализуются на матери-земле) ыйык-сүмерлерге бажырып, анан ийде алынып, бойынын курчуузын тынгыткан. Алтай улуста ада-өбөкөзинин төстөрине баратан “ол јер” дегенин байлап, чүм-јанда бу ондомолло колбулу көп жанжыгулар барын бис той-кудалардан, мөңкү көдүреринин чүминен ле көп “јарабастардан” көрүп јадыс. Бистин улустын чүм-јангы, өскө түрк калыктарга көрө, бойынын јебрен тазылынан айрылбай, јебреннен бери кубулбай, ундылбай јандалып келген. Бис эмдиге ле јетире јебрен корымдардын “ээлериле” тил алыжып, оморды сезип, байлап јадыс, бис эмдиге Алтайысты тынду-ээлү деп байлап, озо ло

баштап бу ээлерле эптү-жөптү болорына бай тудадыс, бажырып-алканып жүредис. Бис эмдиге жетире жебрен түрктер чилеп божогон улусты “ол жерге” “аткарып-тонгорып”, аш-курсагын кожо салып, ада-өбөкөнинг жерине апаратан не-немезиле жеткилдеп аткарадыс. Бис эмдиге ле тойлордо-кудаларда да озогыдан бери жандап келген ээжилерди буспай, “бу жер” ле “ол жердин” колбузын улалтып, жандап келедис. Темдектезе: ол кыстын ла уулдын кудын от-очокко табыштырары, эки життин бирикенин жүк ле тойго жуулган улус эмес, өрө турган жайаан да, ада-өбөкөнинг жери де билип керелезин деген чүм-жандар сүрекей учурлу. Ончо калыктардын кудай жангы жангыс тазылду ла кудайы жангыс. Ол керегинде мынайда айдылат: “Анализируя и сопоставляя учения Христа и Будды, Магомета и Конфуция, Пифагора и Лао-цзы, можно заметить поразительное сходство в понимании основополагающих моментов: единство и вездесущие Бога, бессмертие души, закон воздаяния и кармы, закон свободной воли, нет религии выше истины. Все религии только лучи единого Солнца, Правды и каждый, продвигаясь по своему лучу, неизбежно приходит к его истоку, к истине”.

Анайып, кажы ла калыктын, кажы ла жердин улузынын бойынын чындыгын табып, акту жүрегинен айдынып бажыратан, багынатан, курчуу-куйак алынатан кудайына једетен јолы, байлаган байы, чүм-жангы кажызынын ла бойындыйы. Бистин алтай да калыкты алзабыс, кажы ла аймактын, кажы ла јаан өзөктин: Кадын ичинин, Кан-Чарастын, Эре-Чуйдын чүм-жандарында көп ангылулар барын бис билерис. Је ол ок өйдө ончобыстын бажырган кудайыс жангыс, бис ончобыс өрө турган ак жайаанга,

Алтайдын ээзине, јалар одыска, јайаачыбыска, ада-өбөкөгө бажырып, байланып жандайдыс.

Бу бичикте кажы ла аймакта жандаган чүм-жандар незиле ангыланып турганын јартаары бистин амадубыс эмес. Бис “ак јан”, “јарлыктар” деген ондомолдор Чуйда болбогонын јартаарга турбаганыс. Бистин амадубыс – Чуйда нама јангы, бурхан јангы, кам јангы деген ондомолдор ондолгыр, Чуйдын улузынын чүм-јангы бу ондомолдордон тözөлгөлөнип, јанжыккан алтай јангысты элен-чактардан бери жандап келген, бүгүнги де күнде жүрүмнин ончо учуралдарында тuzаланып турган чүм-јандарды бир аай эдип чокумдап, улус жүрүминде чын чүм-јаннын учурын ондоп, ого акту жүрегинен бүдүп, чын тuzаланзын деп чокумдап, улуска керектү бичик чыгарары.

Эре-Чуй – Эне Алтайдын төбөзи, Алтай јеристин эн байлу, ээлү-чуулу талазы, онын учун чүм-јангыс жебрен тазылынан көп ырабай, мында ујалана жандалып јатканы, байла, ол.

К.А. Бидинов

* * *

Кумран чактардан бери илјирмедий тизилип келген, өбөкөлөрис тuzаланган чүм-јангыс өйлөр канайып та солынып турза, ол ло бойы арткан. Ненин учун дезе, жүрүм берген өбөкөлөрис бар. Олордын каны бистин каныста, олордын жүрүмин бистер улалтып јадыс. Кудайы јок кижии јок, јааны јок јурт јок, бойыстын жандаган јангыстан чыгып, бистер, алтайлар, кайда да барбазыс. Алтай кижинин јолын бажырган Кудайыс ачар.

Кижини ак-жарыкка Жайаан жайаарда, Кудайдын өскө дө жайаган жакшы жайаандарыла тузаланып жүрзин деп жайаган. Жеристи курчаган жыш агашту тайгалар, ыйык-тууларыс, агып жаткан талайыс, от-очогыс, аржан сууларыс, жангырып чыккан Ай ада, чагылып чыккан Күн эне – ончозы ээлү, байлу.

“Бистин алтай эл-жонго жуулып, алканып мүргүйтен өргөө тудар керек” деп, алдында курултайларда база куучындар болуп туратан. Бу шүүлте арай жастыра болгонын жон темдектеген. Өскө укту албатыларда серкпе, мечеть, дацан барыла озор бу куучынды колбоп, андый санааларга келип турганы жарт.

«Ол орус укту албатыда серкпе, Библия бар; улус эткен коомой кылыктарын, кинчегин абыс ажыра чечтирип, кудайына айдынып жат. Айылдарында онын сүрин илип, ого бажырып, Библия аайынча алканып жат. Казак албаты мечетке барып, Коранын кычырып, айдынып, суранып жат. Айылдарында намазка бажырып-жыгылып, чүм-жангын тузаланып жат.

Алтай кижини ар-бүткенле тудуш, ого серкпе, мечеть, дацан керек жок, бистин храм – ол Алтай жерис, бисти курчап турган ар-бүткен – Кудайдын Алтын Өргөөзи. Алтай улус Кудайдын Алтын Өргөөзінде, тагылдарда, күнчыгышка баштанып, көксинен амадап айткан алкыжынын ийдезиле, Жайаанга баштанып, Алтай-Кудайына бажырып, он тизеге түжүп, алканып, мүргүп жат. Бу бистин жандайтан жангыс, Кудайыс! Кудайыстын эбиреде турган Алтын Өргөөзин тепсеп, немеге бодобой, ондонбой, алканбай, суранбай, ого бажырбай жүрзевис, кайдан өрө өзөрис, канайып онжирис? Кунураар, артаар болбозоос.

Айыл-журтында алтай кижини От-Энеге бажырып, алканып, оны күндүлөп жат. Кажы ла айылда бойынын тургузулары бар: Ак Койон, Ак Жайык, онон до өскөлөри. Ай жангырза алканып, чачылгалап, суранып жадыс. Айылдарыста тургускан тургузулар – ол неден де жаан неме, ого ак сүдистен чачылгалап, алканып, суранып жүрзевис, ол кандый ла тутактарды, кандый ла келген коомойды жайладып туура-ладар» деп, Турлунова Мария эжебис жартаган эди.

Алтайыстын ару артыжы бар, от-очогысты, алкы бойысты аластап, жаманысты жайладып, сынысты сергидип жадыс. Үстистеги Көк Тенериге, Көк Жайаанга көрүп, Ай-Күн Жайаанга баштанып, кинчегисти чечсин деп, жолысты ачык тутсын деп алканып, бажырып, суранып жадыс. Ары-бери жүрзевис, ажулар ашсабыс, ээзинен алкыш-быйан сурап, ак сүдистен үрүстеп бажырадыс. Ол бастыра Жайаан-Кудайдын Өргөөзінде жадын-жүрүм, алтай кижинин жандайтан, багынатан, бажыратан Кудайы.

Бала-барка айыл-журт төзөп жатса, жодо, тепши кийдирер, «От-Энеге үс урар» чүм-жанг бар. Үс урганы – ол От-Энеге жииттердин кудын табыштырып, кийдирип жатканы, ада-өбөкөлө тапташтырып, жуукташтырып жатканы болор. “Тепши ле жодо кийдирбеген кижини ада-өбөкөнун жерине барза, кайындарынын журтынын өбөкөлөри жууктатпас» деп, тегиндү айдылбаган. Алыс ороонло камдарыс база тил билижип, колбу тудуп жат. **Калыгыстын чүм-жангын көргөндө, учуры сүреен жаан ла терен. Алтай кижинин жүрүми алтыгы ороонло, үстиги ороонло тудуш.**

Бистин “тепши-жодо” чүм-жангыс – орус албаты

серкпеге барып, “венчание” эткендий, чүм-жан болуп жат. От-Энени күндүлөп, кижиге эзен-амырын сурап, алканып, бажырып жат. От-Энеге чертин берип, оны керечи эдип жатканы бу болор.

Алтай чүм-жан керегинде бичимелдер газеттерде көп чыккан, эмди де чыгат. Мынын ончозында алтай кижиге кандый болор, жангы кандый, ончо тынар-тынду ээлү, оны канай байлаары керегинде айдылган. Мындый жетирүлөр келетен үйеге, эмдиги жийт билелерге керектү. Эре-Чуйыстын той-жыргалынын, ада-обокөгө барар жолынын чүм-жандары керегинде газеттеги кезик-жартамалдарды кычырып, чүм-жангы жангы ондоп, жүрүмүндө тузаланарга чырмайган жийт үйеге ол жетире жетпей турган дезе, жастыра болбос болор. Учурун, аайын керекке албай, «Ол ненин учун?» «Ол канайып?» деген сурактарды аярбай, чүм-жанды жанду ла неме деп бичип тургандарына учурайдыс.

Кош-Агаш аймактын албатылык культуразынын төс жери бойынын ижи-тожын 2000 жылдан ала баштап, калыгынын чүм-жангы көрүп шиндейле, мындый жаан учурлу бичик чыгарар деп санаага келди.

Эре-Чуйдын эл-жоны азыйдан бери жаандарыс жандап келген чүм-жангы бир де таштабай, чүмеркебей, жүрүмдө оныла тузаланып, байланып жүргени неден де баалу. Өскө аймактын улuzu, келетен жийт үйе онын аайын билип, аайлу-башту тузаланып жүргүлөзүн. Эре-Чуйдын улuzuнын чүм-жангы кунурабай, эмдиги ойдин салтарына алдыртып, чын жолунан, байынан, учурунан туура чыкпазын, келетен үйеге тузалу бичик болуп артсын деп чыгарылган бичик болор. Ол келетен жийт үйеге «жүрүмдик энциклопедия» болорында аланзу

жок. Ненин учун дезе, кажы ла чүм-жанды бичип, онын учурун жартап, ол чүмге керектү немелерди канайып тузаланарын көргүзүп, темдектеп салдыс. Онойдо ок алкыштар, алтай жангарлар, чүм-жангынын жүзүн-өнгү журуктары салынган. Чүм-жандарла таныш эмес кижиге, бу журуктарды көрүп, аайын ондоп ийер аргалу.

Кажы ла журтта чүм-жан канайып тузаланып турганын угуп, жаан жашту өрөкөндөрдөн жартын, чынын сурап, кычыраачыга жарт, чокым болорына амадап тургузылган бичик болор.

Эре-Чуй ичине жадып тура, кажы ла журттын улuzu той өткүрерин, кижини калганчы жолуна аткарып көдүрер жанын алза, “бистин жердин улuzu мынай эдер” деген аайлашпастар чыгат. “Бистин жер”, “слердин жер” деп бөлинишпей, алтай чүм-жангыстын учуруна, байына көрөр керек. Өрө турган Кудайыска бажырып, азыйдан жандап жүрген чүм-жангысты, аайлап-баштап, жангыс аай эдип тузаланып жүрөөктер.

Бичикте газеттерден алынган чүм-жан керегинде жартамалдар, онойдо ок Эре-Чуйдын алкышчыларынын алкыштары ла «неме билеечи» эжелер-акалардын жетирүлери ле автор бойынын көрүм-шүүлтезин база тузаланган.

Чүм-жангыс керегинде куучын-эрмек өткүрүп, аайлап-баштап айдып берген жаан жашту өрөкөндөриске: Мукур-Таркаты журттан Алтындай Шантановага, Чыбыш Белешовага, Светлана Бырчыковна Талкыбаевага; Көкөрү журттан Адике Константиновага (божоп калган), Край Адарович Бидиновко; Белтир журттан Арлу Сакылдаковна Тадыровага; Теленит-Сортогой журттан Клавдия Михайловна Самтаковага, Бойдоева Айылдаш

эжебиске; Ортолык журттан Наталья Казаковна Табылгиновага, Татьяна Астанбаевна Турлуновага (божоп калган), Мария Анаевна Турлуновага, Челтуев Станислав Григорьевичке жабыс бажырып, жаан быйанымды айдып, сүүнчи, ырыс, көп-көп жаш жагагылазын, жиит улуска тем болуп, тоомјыда жүргүлезин деп күүнзеп турум.

Л. Талкыбаева

I. Чүм-жангыста түзедү эткедий учуралдар

Бойынын төрөл тили, жандаган жангы жок калык – ол жоголорына жеткен калык. Кандый ла ук албаты бойынын азийгы жанжыккан чүм-жандарын тооп, байлап, улалтып тузаланат. Бистин де алтай-теленит албатыда угы-төзинен чактар туркунына улалып келген чүм-жандары, жанжыгулары бар. Эмди оны, анчада ла жашөскүрим, оноң ары улалтып, жүрүминде билгир тузаланар ой келген. Ненин учун дезе, жаан жашту өрөкөндөргө тайанып, жашөскүрим, жиит билелер чүм-жанды ажаруга көп албайт. Озогызыдан келген ада-өбөкөлө, Үч Курбустанла тудуш чүм-жанды билер, онын аайын ондоор жаандарыс ак чечектү Алтайдан ада-өбөкөнин жерине жүре берип, астап јат. Мынан улам мындый сурак туруп јат: чүм-жангысты кем аайлап апарар ла тузаланар? Чүмистин учурын, байын келип јаткан үйе улалтып апарар ба?..

Алтай чүм-жандардын бир жаан учурлузы – ол эне-аданын уул балазы јонноң кижии альпы, кыс балазы јонго кижиге барып айыл-јурт төзөгөндө, куда-тойды аайлу-башту өткүрери; кижии божоп, ада-өбөкөнин жерине атанганын аайлап-баштап салатан чүм-жандарды чын, билгир тузаланары. Анайда ок оору-јоболдон айрыган, арка-сынды сергиткен байлу аржандарыска барзабыс, онын байын тудатаны, саңын салып, ээзин күндүлейтени. Эски јыл чыгып, жангы јыл киргенде, саң салып, алтай јеристин, ар-бүткеннин ээзине алканып бажыратанын келетен жиит үйеге билерге јарамыкту. Бир сөслө айтса, алтай албатынын ончо эткен-тудунганы, жүрүмиле колбулу учуралдары – ончозы байлу, мыны кижии тузаланып, бай тудуп жүретен жангу.

Тойдын чүм-жандарын алзабыс, журт-журттарла башка деп айдыжып жадырыс; жазап шүүп, сананып көргөндө, тузаланып турган чүм-жангыс бир ле төстө туруп жат. Жаңгыс албаты оны ольй-солый, учурын-аайын билгилебей, жанду ла деп тузалангылап тургандарына да учурайдыс. Бу бичикти кепке базардан озо бис, албатылык культуранын төс-жеринин ишчилери, ончо журттарга жүрүп, кажы ла журтта жажы жаан, чүм-жангыс жакшы билер өрөкөндөрдү эбиргенис.

Укканысла, кезик журттарда алдындагы өйлөрдө жаандар тузаланган чүм-жангар бар. Темдектезе: **Көкөрү журтта той-жыргал болгондо, келинди баш тараар аланчыкка экелзе, аланчыкты үч катап кожонду эбирер.** Бу Көкөрү, Курай, Теленит-Сортогой журттарда тузаланылып жат. Алдында өйлөрдө аланчыкты үч катап эбиртер деген чүм болгон аайы бар, ненин учун дезе, жаан жашту өрөкөндөр жаш-жиит ле бала өйлөрүн эске алынып, той-жыргал канайып болотонун соныркап көргөн куучындарында табарыжып жат.

Озодо улус түнүкти өрө, келинге удур ак сүттен эткен курсак чачар болгон деп, Көкөрү журттын каргандары айдыжат. Эмдиги өйдө Көкөрү журтта келинге удур конфет чачып жат, бу коштой жаткан казах укту улустын чүм-жангы, өскө журттарда ол жок, мыны токтодор керек.

*Той болгон түн – “бала уйуктадар”, тойдын эртенгизинде “бозоо канадар” деген чүм база Көкөрү журтта бар. Улустын эске алыныжын угуп тура, “бала уйуктадар” чүм-жанг озодон бери болгоны билдирди, бодогондо, база ундылып барган чүм, жангыс Көкөрү журттын улузында бу чүм эмдиги өйгө жетире арткан, мыны база тузаланар керек.

*Алдында той эткенде, аланчык тудатан болгон. Тойлонып жаткан балдарга анда очок таш тургузылар болгонын уктыбыс. «Таш очогын тайкылбазын, талкан-күлин чачылбазын» деп алкыш мынан барганы чын. Кезик журттарда ол чүмди эмдигенче тузаланып жат, темдектезе: ол ло Көкөрүде, Белтирде, Теленит-Сортогойдо. Же кезик журттарда ол база улустан камаанду, чүм-жангын байлап, очоктын учурын терен шүүп, аайлап тузаланайын деген кижичокты тургузып жат.

*Баш тараарга, балдарга айыл тударга кийис айыл жок дежи, кезик улус жанду ла деп, кайнынын айлына баш тарап, үсти де ого ло урдырып жадар учуралдар болуп жат. Бу жаан жастыра деп, жаандар айдыжат. Үсти кайнынын айлында урар, баш таралбас. Мыны көргөндө, озогыдан келген жангыс – аланчык айылды тудуп, таш очокты тургузып ийерин кезик журттарга тузаланар керек.

Кезик жастыралар тепши, јодо кийдирген өйдө учурайт. Жиит билелердин бала-баркалары жаанап, той-жыргал салганда, мындый жастыралар учурайт. Ол база билбестин түбегин. Баш тараган айылда келиннин чачын тарап божозо ло, кайны көжөөзин ачарга белетенет. Кайындарынын оточогына келинди табыштырганын керелеп, отко үс уруп, тепши кирген кийнинен, көжөө ачылып, кайын адалар жанду (ол – көжөө ачкан кайны).

*Баш тараардан озо келинди өскө айылдан экелип жатса, келиннин чегедегин кийдирип алала, экелип турган учуралдар туштайт. Бу база жастыра керек, бажынын јиги айрылгалак, эки јара тулун өрүлгелек кыска келиннин чегедегин кийдирбес, ол кеп-кийим јуулган төжөктө жадар. **Јүк бажы**

таралган кийнинен, келин кижги болгонын керелеген чегедекти кийдирер жанду.

*Той-жыргал тушта, јодо кийдирген ойдө, күйү ийни ажыра салып кийдирген койдын эдин улус белетелген јерге илип-илбестин кайы јанында, ойто ло чыгарып јат эмезе илеечи де болор аргалу (кадаган каду коомой болгоны учун). Койдын эди бир эмеш ойдө (чай ичим ойдө) јетире илүде турар жанду, учурында мендебес.

*Јаандардын айдыжыла болзо, јодо кайы айылга кийдирилер, ол айылдын бозогозында койдын эди кайнадылар. Эт арык деп, этти собырбас, бажын ол ло јерге куйкалап, јунуп кайнадар. Эмди улус куйкалаарын удаан деп, айлынан быжырып салган өскө койдын бажын апаргылап турганы, чүм-јанга келишпес.

Күйүнин, келиннин кудын барган бозогозына, От-Энеге, от-јаларга кийдирип, табыштырып турза, чөктөп јаткан малдын көкси бир малдын, бажы өскө малдын болорго јарабас. От-Эне быянду, байлу; бала-барканын суузын күлге түжүрип јат, амыр јакшы јүрүмди беретен одус башту От-Эне. Бу јастыраны јүрүмде түзедер керек.

*«Тепши-јодо кийдирип јаткан» чүм-јангысла, алкышчы кижги От-Энени алкап турган ойдө, улус эбиреде бут кырына туруп, отко үсти урза, балдардын оды канайып күйерин, алкышчы канайып алкаарын угуп-көрөргө, јилбиркеп сакыгылайт.

Алкышчы эки баланы эмес, От-Энеге баштанып, јуртка башка баш кожулып јатканын, јииттердин јолын, ырызын сурап, јайнап, От-Энени алкайтан

жанду. Учурында отты алкаган ойдө улус тегин турбас. Ончобыс От-Энеге быянду, От-Эненен курчуулу. Айдарда, тойлонып јаткан балдардын от-очогын алкаганда, ончо улус чөмчий отурып, эр-киндиктү төбөзин сыймап, эпши кижги тулунгын сыймап (тулун јок то болзо, жанду эди сыйманар), алкышчы кижинин кийнинен «Чөкк, Кайракан», «Баш болзын», «Оп куруй» деп сөстөрдү айдынатан жанду. От-Энеге мынайып бажырғанын бистер, эне-адалар, јаандар бойыс тузаланып, онон бала-баркабысты үредип јүрер учурлу. Темдектезе, казах укту улус молда кижиги Коранын кычырза, арткан улузы – ончозы колын јайып отурат, бу андый ок чүм-јан, керек дезе кичик балдарынан бери колдорын јайып јат.

*Кезик улус аяакту үске кичинек аракы тамызар - јалбыш јакшы чыгар деп, болгон ло аракынан тамыскылап јат. Белтир јурттын јаан јашту Тадырова Арлу өрөкөн, чүм-јанды јакшы билер кижги, мынайып јартаган эди: **јодо кийдирип јатса, отко уратан үстү аяакка јодонын тажуурынан төрт катап тамызар. Тепши кийдирип јатса, көжөө ачатан кайнынын тудатан тажуурынан үстү аяакка төрт катап тамызар.** Бодогондо, бу ангылу тажуурлардан тамысканы јаан учурлу. Аайы-төйин билбес улуска, бу учуралда ангылу тажуурдан аракыны тамызар чүмди тузаланар керек.

*Онойдо ок јодо, **тепши кийдирген тушта От-Энеге чөктөөр этти, јодоны күйү кижги салар.** Алкышчы кижги От-Энени алкап, бажырып турар. Көрүнген ле кижги кижинин от-очогына келип, ашкурсақты чөктөбөс. Ол күйү кижги күйү адын аданып, башка баш кожулғанын керелеп тура, **От-Энеге**

салатан күндүү-күреени күйү бойы салатан деп, өрөкөн жартайт. Жазап шүүп көргөндө, бу чүм анда ок база чын. Бу чүмди кажы ла журтта от алкаган кижичи салат, күйү кижичи жүк ле табакту этти эбиртип отурат. Бу жаан жастыра эмтир, мыны жүрүмде аайлап тузаланар керек.

*Илүнинг бөзи эдип кезик улус торко бөс экелет, онызы жарабас. Учуринда «торко тон, жылбыркай, сыйса бөс жылу» деп, тегин айдылбаган, балдардын ырызы тайкылар деп жат, онын учун **бөс тегин ле сыйса болор учурлу.**

Кезик журттарда чүм-жан-дарды бой-бойынан көрүжип жастырышка келгилеп жатканын көрүп, түзедү эткедий жерлер бар. Темдектезе: ада-бөкөннинг жерине атанган кижичи көдүрери жанынан алза, Көкөрү журтта **“жети конок бергенде”, “жыл бергенде”** деп чүм-жан-дарла, келген улус кажызы ла мөнгүнинг жанына курсак-тамагын алганча барып, кажызы ла жер аякка күндүүзун урат. Айдарда, ончо келген улус курсагын жер аякка ла баштыктарга салып турганча, күн ажа да берер дежиш, бу журттын эл-жоны айдыжат.

*Өскө журттарда мындый. Учуринда **жыл берзе, жерге көп улус барбас;** кижичи үч кондырып жууп жаткан эмес, эзедип, жылына келип жатканда, тоолу ла улус (9-11-13-15) барарга жараар, тоозыла сынгарлай. **Жылга келген улустын экелген күндүүзунинг аш-курсагынан баш-бажынан тоозыла үчтен сындырып, баштыктарга салып, аракы-чегенинен шилдерге үч тамызып, аайлап салар. Онон тоолу улус, көсмөчи, неме билетен кижизиле кожо кижичинин сөөгине барып, аайлап-баштап, өртөп берер.**

Божогон кижичи эзедип, жылына келген улус изү курсактап ичип, чайлап жанар. Бу жуунадык жакшы чүм, мындый түзедүге келер керек дежиш, эл-жон өткөн курултайларда жөп чыгарган болгон.

*Кезик журттарда жети конок берзе, жыл берзе, божогон кижичининг алыксаган не-немезин ле аш-курсагын өртөп жатса, сөөксалгышка барган улус отурып, аш-курсагын жайып, ажангылап жат. Бу неге де жарабас жан! Сөөксалгыштын жанына барып, курсак-тамак жайып ажанарын токтодор керек. Неме билеечилердин, көсмөчилердин айтканыла болзо, бу коркышту жаан жастыра. Бу орус калыктын чүмине келижер. Алтай улуска бу чүмди тузаланарга жарабас, ненин учун дезе, алтай кижичининг чүм-жангы **Үч Курбустанла**, алтыгы ороонло, бу Айлу-Күндү Алтайда орто ороондогы жүрүмле колбулу. Ары барган кижичи «алдаачынын абына кирип барган» деп, билеечилер айдыжат. Алтай кижичи байланып, кичеенип жүрер жанду. Алтай кижичининг сөөк-тайагы ару. Эре-Чуйдын чүм-жангы бир аай болзын деп, бу жастыраны түзедер керек.

*База бир түзедү эткедий жаан жастыра – ол божогон кижичи жууп сөөксалгышка барза, улус алдында божогондордын сөөгининг үстине (балдарынын, эш-бараанынын, эне-адазынын) аш-курсак чачкылап туратан болтыр. Жүрүмге, чүм-жанга жангыдан үренип турган бала-барка мыны көрзө, жаан жастырага үренери жолду. Бала-барканан болгой, жиит келиндер, өскө дө улустар база өткөнишип барарында маат жок. «Оны ненин учун чачып турган?» деген суракка «Сакыыр дешти не!» дежер болтыр.

Алтай кижичининг чүм-жангында божогон кижичининг алыксаган-жиксеген ончо күндүүзун

оны жуур күн, јети коногын ла јылын берип турган өйдө, от ажыра јеткилинче берип саладыс. «От – ол ак-јарыктагы биске ле от, алтыгы орооннын улузына ол от – от эмес. Бис от-јайаан ажыра божогон улустарга күндүү-күреезин јеткилдей берип турганыс ол» (М.А. Турлунова).

Онын учун сөөккө барза, курсак-тамзыктар чачпас, ол бистин алтай улуска јетпес, ол тегин ле чачылып јадар.

Кандый ла кижинин божогондоры – јаан коромјы, жылыту, ачу. Улус уккан ла көргөн немезин жылыткан кижизине эделик ле деп јат. Је түнгей ле чүм-јангыстын учурын тереңжиде сананып, келетен үйе јастыра керектер этпезин деп, бу јастыраны токтодор керек.

Кезик чүм-јанда ончо јаны түнгей, је јастыра тузаланыш болуп турган јерлер бар. Темдектезе: **кижи божозо, јер аяк белетелип јат.** Оны кажы ла алтай јурттарда јандап јат. **Јер аякка келген күндүү-күреенин јүк ле томын үч сындырып (кичиктен сындырып салза, једимдү болор деп, билеечилерис айдыжат), көп урбай, үч тамызып, аайлап-баштап салар.** Не дезе, јер аяк үчинчи күнге јетире толып калар аргалу. Көкөрү, Ортолык, Теленит-Сортогой јурттарда јер аяк толып ла калза, чыгарып, кандый бир туура јерге төгүп ийип, ойто ло экелип салар учуралдар болуп јат. **Јер аякка ак-јарыкта жүрерде, кожо жүрген, ээчишкен, кожо ичип-јип жүрген жуук улустары, төрөөндөри курсакты урар ла салар.** Божогон кижинин јарадары, јаратпазы болор, онын учун болгон ло кизи урбас.

Јер аягына тамызатан ачу ашты кезик улус өскө сабаага урдырар болтыр, а бу неге керектү? Ачу

ашты курсакла кожо канайып урар дежер. Бу база бир ичерин сүүген улустын сүмелү кылыгы деп айдарга болор. Андый неме кайдан келген, эзен-амыр жүрерде, канай јип-ичип жүрген. Мындый немени көрүп, чүм-јанга үренип жүрген улус јастыра үренер.

Јер аякты болгон ло јерге төкпөс, учурында «сөөкти» айылдан чыгарып, барып јаткан јердин јолында ангылу јер аяк чачатан јер болор керек. Ол јерге једип токтойло, күнбадыш јаны дөөн чачып ийер.

“Јер аяк” – ол божогон кижинин төрөөн-тууганынын, бала-барказынын, көрүштаныштарынын ак-јарыкта ээчишип жүргенинин калганчы күндүү-күреези болуп јат.

Айдарда, кижини күндүлеген кийинен јер аякты үчинчи күнге јетире толтырбай, аайлап-баштап уруп, чачатан јерине барып, чачар учурлу. Аайы-бажы јок урала, болгон ло јерге төгүп жүрзе, чүм-јангыстын учуры, чындыйы жылыып јат.

Онойдо ок божогон кижиге курсак-тамзык салар баштыкты улус кеми ле башка-башка белетеп јат. Ол учурында өткүре јаан болбос, Бу калганчы өйлөрдө көрүп жүрзе, кезик улус баштыктын кемин өйинен өткүре јаанада көктөгилеп салат. Онон ол баштыкты өйинен өткүре толтырып салары јанга келишпей јат. Билеечилеристин айдыжыла болзо, божогон кижинин сүнези кей-кебизин болор, јүк ле көлөткө. Онын учун ого ол јүкти апарарга, күч болор. **Озодо баштыктын кемин кичик эдетен болгон, аш-курсактын јүк ле томын салатан.**

Божогон кижинин јанында толгон баштыгын,

ажынып төгүлген тажуурын, аракыларды көрзө, көрөргө дө эби жок, жүдек. Кижинин ачу-коронун көдүрижип, кандый ла укту калык келип жат, онын учун чүм-жангыс бир аай болзын, жунадык, ару-чеби көрүнип турзын деп, мыны база бир аай апарар керек.

*Божогон кижинин бажын күнчыгыш жаар баштандыра жуур, кижинин сүнези турза, күнбадыш жаар барар. Крестү кижинин бажын күнбадыш жаар салар, сүнези турза, күнчыгышы дөөн барар деп жат.

*Божогон кижини жерлеерге турушкан улус айылга келзе (айылда артыш быладыш салар), ару суула колын жунат. Коларткыш эдип, ологорго кичинек бөстөр берилет. Оны «жыртыш» деп айдар. Мынын учуры: кижини сөөксалгыштан келзе жуунып, сынын арутап, ару артышла аластанып, колын арчыйтаны болор. Кезик журттарда жыртышты жерге ле барып үлеер болтыр (орус калыктын чүми). Алтай улуска турушкан улус ончо керегин эдип, айылга келзе жыртышты үлезе жакшы болгодый, улус жуунып-арчынып алар.

Жүрүмде онон ары түзедип апаратан жанжыгу учуралдар.

*Айылду болуп жаткан балдардын көжөөзи керегинде. Кажы ла журтта жаан жашту өрөкөндөрдөн сураганда, озодо эмдигизи ошкоч көжөө болбогон. Бу бистин албатынын көжөөзи эмес. **Бистин улустын көжөөзи – беш-алты метр ак бөстин үстиги жанын эки кырынын ортозына жетире түжүре каажылап көктөп салган, эки учында чачакту, жыламаш илип, кееркедип жазалган көжөө болгонын айдыжат.** Ойдин кубулганыла, эмдиги де тузаланып турган көжөөни улустар

жүзүн-базындап экелгилеп жат. Көзнөктөргө тагатын кееркедилеп көктөлгөн көжөөлөрдү эптейле экелип жат, кезик ле улус учурлу эдип көктөп экелет. Бу мынайып ла барза, озогы жангыс база ундылып барар. Айдарда, бистин шүүлтебисле, озогы көжөгөни не эдиленбезис, эмезе эмдиги көжөөни аайлап, учурыла неге апарбас?

*База түзедү эткедий учурал: эки бала бириккен кийинде, угузуны жетирзе, кезикте балдардын куда, тойы удагадый болзо, **эки баланын эне-адазы бир куучынга келип, эки баланы кыстын айлына айылдадып салат.** Эки бала кыстын эне-адазынын от-очогына куда, тойы болгончо, айылдап-кирип жүрзин деген учур болор. Же бу учурды кезик улус жаан жыргал эдип алат. Кыстын төрөөндөри көп жуулыжып, кажызына ла тажуур туттурзын деген санаалу тургулаар. Бу база неге де жарабас. Эки бала жуукташкан кийинде той-жыргалдын жолы көп, бу жол-жорык балдарды айылдаткан учур; ол эки баланы жүк ле эне-аданын от-очогына айылдадып жатканы. **Бу өйдө көп тажуур да керек жок.** Эне-адазына төрт шил аракы болзо, болды. А төрөөн-тууганды жууп, «кызыгарды кудалап жүрүүс» дейле, туттурар тажуур кажы ла төрөөн кижиге куда тужында туттурулар.

*Кыс кудалап, көп улус барып турганын эмеш токтодор керек деген шүүлтени көп улус айдыжат. Бу улустын бойлорынан камаанду, бис ас барарыс, ологор тойго көп келер деген шүүлтелер болуп турат. Кысты журтка берип жатканда, көп улус тойго келер учурлу, а келин алып, той-жыргал салып жаткан улус күндүлеер жанду. Төрөөн-тууганы көп улус, жүк ле жаан жашту улустарынан көп лө болзо,

жирме беш-одус кижиге болзо артык. Бу айалгада кажы ла кижиге бойы сананып, токтодынар керек. «Слер бар-баар» деп, эне-ада канайып айдатан дежет. Онызы да чын, онын учун төрөөн-туугандар көп жуулышса, жаандар жуулыжып шүүшсе, артык болор: кемдер баратанын, кемдер айылда артып сакыйтанын.

*Тойдо “горько” деп кыйгырбас, келин бала ал-камык кайындарынын көзинче канайып окшожотон. Азыйдан бери бистинг алтай албаты кемзинчек, жаан-жашты тооп, байлап жүрген. Бу учуралды тойлордо тузаланбас керек. Той өткүрөөчи тамада кижиге жакарып салар керек.

*Той-жыргалыста тойлонгон эки балага баалу-чуулу кийим алганча, бойыстынг кеп-кийимисти жараштыра көктөп кийдирерин тузаланар керек. Эмдиги өйдө кеп-кийимдеристи кандый ла чүмдү эдип, кееркедип көктөгилеп жат. Фата – ол орус албатынын элементи, үзеери бойыстынг кеп-кийимисти тойго кийген кийинде, өскө дө өйлөрдө кийип жүрбес пе?

Той-жыргалда удурате-дире ачу ашты көп тургузып жадыс. Темдектезе: эки жанынан кудалар бир жөптөжүгө келип, куда түшсе, кудалар жанар алдында, жүк ле курын курчап, тажуурын бербеске де болор. Тойго барган кудалардын база курын курчап, кажы ла кижиге тажуур туттурбас деп, жөптөжү тургузарга болор.

*Той ойинде, уткуулда, база көп ачу ашты беришпес керек. Анда көп лө болзо, төрт болуштоп – эне-адазына, жуук улустарына. Онон көрүп жүрзең, жаан жашту улус көп лө дейле, удурате-дире күндүү-күрөө ойиненг өткүрө болот.

Кижининг жүрүминде учураган ончо ло учурал-

дарды арагы ажыра көрбөс керек. Кирезинде ле эдип тузаланарга албаданар. Ачу ашка көп астамдабас, жүткибес, кажы ла кижиге сананып, токтодынып жүрер учурлу. Ончобыс билерис, ачу ашка көп алдырган кижини алдаачы-көрмөстөр башкарып жат. Мынанг ончо түйбектер, каршу керектер болуп турганы ол.

Ундылып барып жаткан чүм-жан база бар, темдектезе:

*Баш таралган, үс урулган кийинен, көжөөнинг учына, талга, кары ла сүме кабырганы буулаары – ундылып жаткан чүм. Азыраган малыстынг сөөк-тайагында сүме кабырганан, карынан байлу, учурлу неме жок. “Сүмедий сүмелү жүрүгер, карыдый нак, ырысту болыгар” деп алкап, **журт туткан эки балага көжөө чечер күн «сүме кабырганы челдедип жидирер» дейтен чүм-жан бар.**

*Уткуулда, кудаларды уткыган тушта, кудалардын колынан тудуп эзендежетен. Уткуул божоп, айыл жаар барып жатса, кажы ла куданы колтыктап апарар. Журтка кызын берген кудалар – тоомжыда болор учурлу. Тойлу-жыргалду жерде көрүп жүрзе, бу чүмис ундулып барып жаткан. Калык бой-бойына карузыжып, күндүлежип жүретен чүмис болор, мыны таштабай, онон ары апарар керек.

*Озодонг келип жаткан «кур курчаш» чүм-жангыс эмдигенче улалганча, же оны база бу калганчы өйдө көрүп жүрзе, улус жангду ла эдип турар. Кур курчаганы – калыгыстынг теренг шүүлтелү, учуры жаан жандарынын бирүзи.

Кур курчаганы – ол кижининг курчуузын

тынгытканы, бойынын курыла курчап, төрөөндөрине кожуп, бозогозынан үйдешкени болор. Онойдо ок кижинин киндиги курчуулу жүрер жанду, эр киндиктү болзо, кур курчанар, үй кижиге болзо, киндиги ачык жүрбес, жабып жүретен жанду. Темдектезе: курды курчап жатса, *”Арка сыныгар сергек болзын, бел-колыгар бек болзын”* деп алкап курчаар. Оны колына туттуруп бербес, мыкынын эбиртеле, учын каландадып курчаар.

2015 жылдын сыгын айында Бурятиядан Россиянын бурхан жандуларынын жааны 24-чи Пандито Хамбо-лама, Дамба Бадмаевич Аюшеев Туулу Алтайла жорыктап, Эре-Чуйыска база келип барган эди. Ол бойынын куучынында «Кайда ла болгом, кандый ла калыктын жеринде жүргем, же алтай улустын кур курчаган чүм-жангы – солун, жараш чүм-жан» деп айдып барганын угуп, канайып бис, алтай улус, сүүнбездис. Бойыстын байлу, көрүмжилү, оморкодуну бу чүмисти ненин учун бис жетире тузаланбай жадыс, курды эпчей тудуп, жүк ле туттуруп берер болуп калдыс?

*База бир ундылып барып жаткан чүм-жан – ол эмчек каргыш. Ол *«Эненин ак сүдинин жандырузы»* деп, тегин айдылбай жат. Оны келиннин энезине кыйалтазы жогынан жандырат, тижиге малла. Онызы ак сүдин эмизип, кыс бала азырап чыдатканнын, балазын өскө журтка берип, барган журтынын угун улалтатан, от-очоктын ээзи болотон кыс балазын алганы учун, эненин ак сүдинин жандырузы болор. Кезик улус мыны тузаланбай жат, бу учурлу, терен шүүлтелү, ийде-күчтү чүм-жан. Мыны ундып, тузаланбай турганыстан бала-баркабыстын жадын-жүрүми једикпестү, туйук болуп турарын база

алтай кижиге сананар керек. Бу жангы жаандарыс озодон бери тегин жандабаганы јолду.

*Кыс баланын јөөжозин, аяк-казанын кайырчакка салып јөөр. Эмдиги өйдө кезик улус бой-бойынан көрүжип, «каматтон ло алып бербей» дежер. **Баш кайырчак, орын-төжөк – ол байлу, ээлү јөөжөлөр.** Келиннин кайырчагына тойго јуулган албаты жаан ајару салгылайт. Јазап шүүп көргөндө, озогыдан бери келген жанжыгу – кайырчак база тегиндү эмес. Келиннин аяк-казаны чыбадылып калган јадар эмес, оны јуунадык эдип, жангыс аай кайырчакка салып турганы ол болор. Јаңы айылду болуп жаткан балдардын кайырчагына мистү-оосту неменен бычакты јөөжө эдип саларга јарабас. Чур-чугаан, кырыш-урушту болордын јолы. Бу учуралды кезик јиит улустар ундугылап жат.

*Эне кижиге кызына, уулына кийис төжөгин белетеер. Кийис төжөктин учуры жаан, оны базары база ангылу чүмдү. Бу чүм-жангы тузаланарын база ундыбас керек.

*Озодо журтка келин болуп барган кыска кудага барарга јарабайтан. Эмдиги өйдө кижиге барган кыс кудага барган улусла кожо барып жат. Ол ненин учун ондый дезе, той-јыргал болгон кийинен күйүни ле кысты айылдадар чүм-жан бар. Катап ары-бери јол-јорык этпей, бир ле аай ада-энезинин от-очогына айылдадып койорго, кудага эки јиит кожо барып турганы бу. Эмдиги өйдө бу база бир жанжыгу боло берген. Бу калыктын сананып тапкан чүмин јоголтсо, ыраак јерлерди алза, күчке келижер, эки катап јол-јорык эдерине. А јоголтпозо, өзүп жаткан јаш үйе ондый ла жанду деп, чүм-жангы јастыра апарар.

Кезик улустар чүм-жангнын аайын, учурын терең сананып шүүбей, жанду ла деп жандагылап жат, кажы ла неменин учуры, байы бар. Оны кажыбыс ла ундыбас керек.

Кажы ла чүмисти ундып, эне-адалар балдарыска онын учурын жартап айдып бербей, керекке албай, бойлорыс тузаланбай турзабыс, келетен јиит үйе жанду ла деп, чүм-јанды көргөн аайынча чала-была онон ары тузаланып апарар. Чүм-јангыс үйенен үйеге солынып, јоголып калардан айабас. А бойынын чүм-јангы, төрөл тили јок калык јоголып та калардан маат јок, онызын кажы ла кижисананар учурлу. Онојдо ок балдардын келетен јадын-јүрүми јастыра јолло барып, кунурап, артаардан маат јок. Чүм-јангыстын учурынын чындыы, јаан ийдези јылыјбазы бистин бойыстан камаанду. Айдарда, бу бичик кажы ла билеге, јиит үйеге керектү ле учурлу чүм-јангнын энциклопедия аайлу бичиги болзын деп амадап ла күүнзеп турубыс.

II. Той-јыргалдын чүм-јангы

1. Кыс баланы качырып, «уурдап» экелетени

1. Алтай албаты озогыдан бери жандаган чүм-јандарынын бирүзи – ол ада-энезинин айлына «**бойдон уул кыс баланы качырып-уурдап экелери**». Озодо уулдын јуук төрөөндөри туйкайын баргылап, ол кысла јуук таныжып, эрмек-куучын өткүрет. Кыстын күүн-санаазын угала, сөстөйдилер. Онон кыстын белен болотон күнин Айдын јангызына келиштире темдектеп јөптөшкилейле, уулдын јенелери бе, эжелери бе, өскө дө јуук улус кысты уурдап качыраарга барар. Кыс јөптөшкөн јерде, ай жарыкту энирги түнде, бойынын үүрелериле сакып алатан. Барган улус кысты качырып, эне-адазынын, уулдын таайынын эмезе јуук төрөөндөринин айлына экелип кийдирер болгон.

Өјдин өскөргөниле, эмдиги јииттер бойлоры куучын-эрмектү, үүре-јелелериле кожо кысты качырып экелет. Је мында бала-баркага база јакарып салар керек, алтай улус өткүрилер, эдер не-немени Айдын јангызында эдип јат деп.

Кысты уул качырып, бозооны алтадып айлына кийдирзе, **уулдын энези кысты ак сүтле уткып, бажына арчуул буулап јат**. Келген кыс сүтти амзайтан учурлу. Эрмек-куучынла келбеген болзо, амзабай да койордон маат јок. Айактагы сүт кысты уулдын айлына эш болуп, эмди бу айылдын ак-чек балазы болорын темдектейт. Онон келин болорго келген кыстын бажына арчуул буулап, јакалу, эдектү кийим кийдирип јадылар.

Келин кийдирген улус база сүүнип, коштой жаткан айылчыларын, төрөөн-туугандарын элчилеп, ойын-жыргал өткүредилер. Жуук жер болзо – тургузала, ыраак жер болзо, эртенгизинде угузу жетиредилер.

2. Угузуга (кыстын ада-энезине эмезе төрөөндөрине) уулдын ада-энези эмезе ака-женези – эки-үч-төрт кижибаргылайт. Төрт, алты шил тажуурлу, аш-курсакту. *“Бис слердин балаарды келин эдип экелдис, бис бурулу, ачынбаар”* деп айдынар. Кыстын ада-энези жөпсинбей турган болзо, келип, кызынан ол бойынын күүн-санаазыла келген бе, айса албан-күчле тудуп экелген бе деп сурап угар аргазы бар. Сөзин угуп, кыстын жегелери, эжелери келер, а кыстын энези кийнинен барар жангы жок.

3. Онон кыстын эне-адазыла куучын-эрмек өткүрип, качан кудалап баратан, качан олор белен болотон күнди темдектеп жадылар.

4. Куда, тойдын күндери узап калгадый болзо, эки баланы кыстын айлына кирип-чыгып жүрзин деп айылдадып жат. Бу учуралда **артыш-жууны айылдаткан айылдын одына эки баланы айылдаткан улус бойлоры салатан жанду**. Тойы болбогон эки балага артыш-жуу салдырбас. Көп эмес, эне-адазына ла эжерлү тажуур болзо болды, аш-курсак, тамзык, о.ö.

Кысты келин эдип качырып-уурдап журт төзөзө, ырысту, узак журтаар дежетен. Бүгүнгү күнде уулдар, кыстар кайда-кайда жүрүп, бойлоры танышкылап алат. Бир жаман неме – олор сөөгин суражып билишпес, кийнинде угар болзо, сөөктөри жангыс та болуп калар учуралдар болот. Кандый да болзо, жангыс сөөктү улуска журт төзөөргө келишпес те, жарабас та. Ненин

учун дезе, ол жангыс сөөктү улус алышканы учун эмес, ол келетен ойинде угынын, балабарказынын су-кадыгына коомой салтарын жетирер дежет. Экинчи коомой неме – кыстар, уулдар жүк ле таныжып ла ийеле, алыжып аларга чырмайадылар. Мынан улам жаан удабай эки бойынын кылык-жангы жарашпай, эки жара баскылай берет. Эне-ада азырап жаткан балдарын колында ла отурап өйдө айдып, үредип, жакарып отурап керек. Белен кожулып, айрылып жүрзе, ол эне-аданын кирелтезине база чыгым болуп жат.

2. Кудага белетениш

Кысты уурдап-качырып экелген кийнинде, кудалап барар керек. Озогы кеп сөс бар: *“Таш – таштаган жеринде, кыс барган жеринде жадар”*. Онын учун кыс барган журтында журтайтан жанду. Куда, тойы болгончо, алтаган бозогозында кире-чыга иштоштон эдип, айылзынып жүрер учурлу.

Кыс бала кижиге барза да, онын куды ада-эненин колында. Келин болуп келген баланын кудын аларга, кыстын ада-энезине куда түжүрип жат.

Эре-Чуйдын улузы кудалап келзе, учурлу үч тажуур экелип жат: кадакту тажуур, жодонын тажууры ла жөп тажуур, онон айылдап киреринин аш-курсактын, тажуурын белетеер.

Кудага эки жандай белетенгилеп жат. Кыстын ада-энези ончо жуук төрөөндөрүн элчилеп айттырып, жангыс айылга жууп аладылар. Алама-шикир курсактын, арчуул-курун белетеп жат. Жодо кирзе,

уулга кийдирер кеп, от-очокко үс урар аяк, колды ороор бөс, кудалар жанза беретен табакта уча-төш эт.

Уулдын эне-адазы төрөөндөрүн жууп, кудага канча кижини, кемдер баратанын, тажуурды баштапкы, экинчи, үчинчи айландырып туттуртар улусты белетеп жат. Јодо кийдирерине белетенип жат: койдын эдин, илүнинг бөзүн, алдына салатан курсак-тамзыкты, тажуурун, кудаларга туттурар тажуурды, От-Энени алкайтан кижини. Кадакту тажуур төрт литр болуп жат, кожо база төрт шил болуштоп ло тамзыктар берилер, арткан эки јодо ло јөптүн тажуурлары үч литр болот, база эки шилден тажуур ла тамзыктарын кожо белетеер.

Кудага баратан улус кеп-кийимдерин кийгенче барза јакшы. Сүрлү, көрүмјилү алтай калыгыстын культуразынын бийиги мынанг көрүнөр эди. Мыны ончозын кыстын эне-адазы јакарып, айдып белетеер.

3. Кудага барганда, үүлелейтен јан

Кудалап, Айдын јангызында барар. Айылдан чыгып барар алдында, энг ле озо одын азырап, артыш быладып, отко өрө сүт үрүстеп алканар. Бу өйдө куда сакып јаткан улус база бойынын одын азырап, сүт үрүстеп, алканып айдынып жат. Онын учуры: От-Эненен алкыш-бийан сурап, учурлу јол-јорыкка барып јадырыс, јенгил јол-јорык берзин деп алканып, суранып турганы болор. Кудалап барар төрөөндөр јуулганда, чайладып, ашкарып салар, ончозы јуулган кийинде јол-јорыкка атанар. Јолой үүлеге керектү сүтти, агаш аяк, калбак, аш-курсакты, јаламаны, артышты аларын ундыбас.

Јаан улустын айтканыла, кудага барган улус

јаан ажулар ажып, кечүлер кечип, узун јолго до јүрер. Куданын јол-јорыгындагы мындый јерлер – ончозы байлу, онын учун јолдо (үүле бар болзо), **үүлелеп јат**. Үүле јок јол болзо, ару, бийик јерге үүле тургузып јат. Кудага барып јаткан улус (билезинде канча кижини, анча таш салар) бир јерге таш чогып, ак бөслө јалама буулаар. Бир кичик от быладып, ого артыштан салып, аш-курсактан күйген отко салып, сүт-чеген үрүстеп јат. Улус сүттин аракызы јараар деп айдыжар, је јаан јашту өрөкөндөр, неме билеелчилер јартап јат: сүттин де аракызы ачу-ашка чотолор, онын учун аракыны үүлелеген јерге үрүстебес, јол кату болордон айабас.

Сүт – ак быйаннын ла байлыктын темдеги. Мынайып алтай јеринен алканып суранар: учуры јаан керекке, той-јыргалга барган јол-јорык көнү, ачык, јакшы болзын, амадулары бүтсин деп, быйан сураар. Барып јаткан улус аш-курсактан амзап, јип, ол үрүстеген сүттен кажызы ла амзаар. Анан ары барган јолдо, куда болотон айылга јетире, база токтоду јок болор.

4. Кудалаш

Кудалаш – “кут ал” деп айтканы болор. “Кут” деген сөс түрк те, монгол до тазылду тилдерде текши таркаган. Кыс бала кижиге качса, уулдын төрөөндөри кыстын ада-энезинен, онын жуук төрөөндөринен: акаларынан, таайларынан кут сурагылайт. Уулды чыдаткан јурт качырган баланы јуртынан кут алып кудалап, тойлоп, бойынын от-очогына кийдирбеген болзо, јозулу күйү, келин деп чотолбос. Айдарда, јангы төзөлгөн јурт ырыс

жок болор, журт кунурап жадар, уулдын угы улалбас. **Кудалаш, той, тепши-јодо чўм-јандар бой-бойынан камаанду, бой-бойынан чыгып, бой-бойын тыңыдып, курчап апарар јанжыгулар.**

“Кут алатан” деген ондомолдын учурын көргөндө, кутты кижинен де эмес, журттан, от-очоктон алатаны јарт билдирет. Алтай улустын чўм-јангыла, кыс бала ада-энезинин журтында, олордын от-очогында чыдап, кижиге барза, куды барган журттын от-очогына кийдирилет.

Бүгүңги кудалаштын артык деген бүдүми Улаган ла Кош-Агашта деп, өскө аймактар темдектегилейт. Мынызы кыстын ада-энезинин айлына ончо төрөөндөрдү айттырып, јангыс јерге јууп, олордын от-очогына куданы түжүртип турганында.

Куданын өдөтөн аайы:

Эре-Чуйда кысты кудалап келген кудалар айылга кирерге мендебей јат. Бу база бир учурлу јан. Ненин учун дезе, кысты журттан алып, јаан «ууры» эткен, кыстын төрөөндөринин, эне-адазынын алдында буруулу улус, келген кереги бүтпегенче, төргө чыгып отурбас јанду.

*Куда болотон айылга јетсе, энг озо уулдын эне-адазы јаан јашту тоомјылу эки-үч кижиле кожо айылдап, кыстын ада-энезинин айлына артыш-јуулу, сүттү, тажуурлу (ачу-ашту), аш-курсақту, чайлу, тамзыктарлу кирер. Эзендежип јакшылајала, артыш-јуузынан, сүдинен айылдын от-очогына салып, јандап, алкыш-быйан сурајтан. Келген кудалар **айылчы тажуурды** (төрт болуштоп) айылдын ээзине туттурып, онын урган чайын ичип,

аш-курсақтан амзайла, кажы айылга кудалап киретенин угуп, **кадақту тажуурды** кийдирерге јөп алат.

*Кудалап киретен айылда кыстын ада-энези, ончо јуулган төрөөндөри күреелей отурып, келген улусты кудалап кирерине кычырат.

Озогы јанла болзо, **куданын кадақту тажуурын**, баштапкызында, уулдын таайы ба, јестези бе, экинчизинде – адазы, ол эмезе акалары, үчинчиге јетсе – јаан јашту өрөкөн: төс таайы, аба-алары туттурар. Тажуур төрт литр сүттин аракызы эмезе ак аракы болор, бир байыр ак бөсти тажуурдын оозына буулаар. Тажуурдын оозы ачык болор, тажуурчы кижии бажына бөрүк кийетен јанду.

*Мынайып, баштапкы кижии кадақту тажуурды тудунып, эзендежип, келген амадузын айдып, күреелей отурган улуска күн аай эбиртип, кажызынын ла алдына чөгөдөп, мүргүп, алкышту, сурақту куданын кожонгын кожондоп, тажуурды туттурар. Тажуурчы кижиле кожо кожончылар, алкышчылар болор аргалу. Албатыбыстын айдып койгон сөзи бар, јакарып салган јакылтазы бар. Темдектезе, мындый сөстөр айдылар: *«Эки турунды отко салза, от болотон учурлу. Эки бала бириксе, журт болотон учурлу», «Јоннын ортозында база бир биле төзөлип, угын улалтатан уулдар чыдадып берзин, ийне тудуп көктөнөтөн кыстар азырап берзин деп, слердин кызыгарды көстөп, кудалап јүрүбис деп бажырып, јайнап, кудалар келди».* Тажуурды тудунып, кажы ла куда кижинин јанына келип, айдынганча чөгөдөп эбиртер, керек болзо кожондоор. **Баштапкы тажуурчы кижии отурган улусты эбирип учына јетсе, кадақту тажуурды јерге тургузып јат, колдон колго беришпес јанду.**

*Онон экинчи кижиге тажуурды эбирилтип жат. База ла онойдо ок келген керегин айдып, чөгөдөп, мургун, суракту кожондор айдып жат. Эптү жараш куучынла айдынар, суранар. Темдектезе: «Эки бала бириксе, бала-барка азыраар, бала-барказы жааназа, жонго кожулар. Тажуур тудунын, жайнап келдүс, азыраган кызаарды сурап жүрүс».

Экинчи катап эбирилтип келгенде, база тажуурды жерге салып, «тыштандырып» жат.

***Үчинчи эбирткенде, жаңарлап-кожондоп, тажуурды тудатан кижинин алдына чөгөдөй отурып, айдынып, туттуруп жат.** Темдектезе: «Алты үйеге ундышпас кудалар бололук. Төрт үйеге ундышпас төрөөн болуп артайык, кызыгардын тажуурын тудуп ийгер, кудалар» деп кожондоп-жаңарлап туттуртар.

Үчинчи эбирткенде тажуурды кудалардын ортозында аңылу тажуур тудар кижиге тудуп жат.

*Кадакту тажуурды тудуп ийзе, калганчы тажуур эбирткен кижиге бөрүгун уштып, от-очокко мургун чыгар. Бу от-очокко мургунтен жаңды кажы ла эр киндиктү билер жаңду. Онон ары кудалап келген улус отурган улустун ончозынын колына бир шилден тажуурын туттурар.

Кадакту тажуурды эбирилткенде, ненин учун «тыштандырып» жат дезе, ол озодо кудага баратан улустун тоозы ас болгон, бир-эки ле кижиге барып келетен дезет. Бир кижиге эбирилтип келеле, тажуурды «тыштандыраар» болгон, «чылаазыны жок» деп айдар, онон ойтто ол ло кижиге алып, эбирилтип апарар болгон. Эмдиги өйдө кудага улустун тоозы көп баргылап жат, айдарда, үч эбирзе, кажы ла эбирткенде, улустары солынып

жат, а тажуурды «тыштандыраары» эмдиги өйгө жетире тузаланылар жаңду, ненин учун дезе, ол жаан учурлу сабаа-тажуур, бала-барканын ырызына, жаан жолына келген аш.

Эмдиги өйдө жипт улусты көрзө, тажуур тудуп эбирген кижиге тажуурды тудунын, сөс, куучын айтпай, отурган улусты эбирип жүрет. Алтай тилибис байлык, учурлу ла чечен сөстөри көп. Тажуур тудунган кижиге куучын айтпай отурбас жаңду, кысты кудалап келген болзо, айдынып отурар, не керектү келгенин, кандый укту улус кудалап жүргенин, жаңарлап билбесе де, су-алтай тилисле куучындап, айдынып отурар жаңду.

Кадакту тажуурды тутканы, кыс балазынын баш-сыны ла кудын кудаларына табыштырган учур болор. Онын учун От-Энеге калганчы тажуур туттурткан кижиге бөрүгун уштып, мургун чыгып жат.

Кадакту тажуур туткан кижиге кыстын төжөгун көктөр. Кадакту тажуур урган сабааны ойтто кудаларга жаңдыраар. Мукур-Таркаты журтта, Белтир журтта андый жаңжыгу бар, онын жүк ле ичиндеги ажын ичер. Жодонын тажуурынын сабаазын туткан кижиге сабаазын бойына арттырып та алза алдырбас деп, жаандар айдыжат.

Кадакту тажуурды туттуруп, ончо кудаларга тажуурын берген кийинде, онон ары жодо кийдиреринин чүм-жаңгы барып жат.

5. Јодо кийдиргени

Алтай албатыбыстын учурлу, байлу чүм-жангынын бирүзи – **тепши, јодо кийдиргени** болор. Јодо куда тужында кийдирилер, тепши той тужында кийдирилет. **«Јодо кийдириш» чүм-жан күйүге учурлалган.** Кысты алган уул кыстын ада-энезинин айлына «от-очогына башка баш кожулган» деп, күйү адын аданарга кирет.

*Күйүнүн кудын кайнынын айлына кийдирерге, илү белетелет. Јодо кирерден озо айылдын төрине илү илинет. Илү дегени – ол алты метрден ас эмес ак-чоокыр бөс. Онын учуры јаан, ол айыл-јурт бек, аш-курсагы элбек, јакшы јадын-јүрүм болзын дегеннин темдеги. Илүнүн алдына эки шил тажуур, ак сүттен эдилген алтай аш-курсақ, оныла кожо чай, чайдын алдына бөс төжөлөт. Чайдын төжөги калын болзо, бек јурт болорынын темдеги. Јаан өрөкөндөрдүн айдыжыла болзо, јодоны кийдирзе, **чайды илүге салатаны – ол кыстын бодолы, баазы.** Озодо чайдын баазы бийик болгоны јарт. Чайдын азыйгы түүкизин алза, ол Кыдаттан Алтайга Улу торко јолло 5-чи чактын учында келген. Оны улус тын баалаган ла кичееген. Эмдиги өйдүн некелтезиле, «Кыстын баазы чай ла бодолду ба?» деп айдыжар болор. Айдарда, бу учуралда чүм-жангыстын учурын теренжиде көрөр керек. Чай салары азыйдан келген јан, оны јүрүмде тузаланар учурыс бар!

Илүни эр киндиктү экелип јатса, бөстин учы јерге тийип турар эде ийни ажыра чөйө салып, колында илүнүн алдына салатан тажуурын, бөзин, чайын экелип, белетелген јерге кийдирип, алканып, айдынып илер ле салар.

Илү айылдын төрине илинет, күнбадыжы дөөн эмес, эмеш туураладып илер. Илү ле койдын эдин илетен кадуны улустар тын ла керектебейдилер. Мында база чүм-жангысты тообогонис көрүнип јат. Куда салып јаткан улус төргө каду кадап, аш-курсақ салатан јерин божодып, печкенин он јаны дөөн, койдын эдин илер каду кадап белетеерин ундыбас керек.

Илүге илген бөс лө аш-курсақ, тажуур кондыра турар учурлу. Оны Көкөрү јуртта кудага келген улуска база тажуур туткан эдип ададып, берип ийет. Ол учурында јодо кийдирген айылдын күндүүзи болуп чотолот. Онон чайдын бажын кайнадып, аш-курсақла отты күндүлеер, чайды төрөөндөриле үлежиш ичер.

*Илүле кожо бир койдын бүдүн эдин (чике ортозынан омырала, кайышла буулап јат, бажы ла камчы (он) јанынын туйгагы тудуш болор) күйүге јүктендирип кийдиреле, белетелген јерге, эжиктин он јанына, От-Эне јаар баштандырып илер. Мында мендебес, илип койгон койдын эди эмеш өйгө турар јангу. Онон экелген койдын эдин келген қудалар ойто чыгарала, учалап-төштөп, камчы (он) јанынын эдин темдектеп салар. Камчы јанынын эди тепшиге салынар, От-Энеге чөктөлөр. Ончозын ооктоп јазайла, казанга салып, бажын бир де јерден јарык-сыйрык болбос этире сүреен чебер өртөйлө, јунала, кожо кайнадар.

*Эт кайнап турза, онын үзин кайып аякка уруп, мүн кийдирбей арутап, јазап јат. Ол аякту үске **јодонын тажуурынан** төрт катап тамызар. *Ол кайнап турган казанда “кары” деп эт болор. Кыстын төрөөндөри уулдын төрөөндөрине оны уурдатпаска кичеенер, канай-канай алдыртып ийзе, ойто садып*

алар. Бу озодо болгон ошкош. Ончо ырыс, кирелте ол карыда болор деп айдыжып жат. Бир сананза, эки бала бириккенде, олордын ырызы, сүйүнчизи кожо ло болор керек, эки бала ырысту журтаза, эки де жанына жакшы, айдарда, карыны уурдабаза да, алдырбас болгодый.

Этти казанга салып кайнадып жатканча, кудаларды отургызып, чайладып жат. Кудага келген улус этти жүк ле каны чыкпас эде эмеш ле кайнадып жат. Ыраак жолдон до келген улус болор, онын учун эттин бышканын сакыза, көп ой өдөр.

* Эт бышкан кийинде, оны тепшиге салары база ангылу. Озо табакка учаны салып жат, малдын жүрген аайыла. Учанын үстине төшти салар, база малдын жүрген аайыла. Камчы (он) жанынын эдин табакка эбиреде салала, бажын эн үстине салар. **Баштын маңдайын саракайлап кеспей салар**, оны От-Энеге чөктөгөн кийинен, кудаларга табыштырып жатса кезер. **Онын учуры: От-Жайаанга бажы кезилик мал чөктөөргө жарабас.**

*Карын-жууны малдын ичезиле ороп, жүргөм эдер. Мыны улус ажындыра эдип алат. Ол жүргөмди үч бөлүккө бөлиир, артыш, аякту үсти, кол ороор бөсти, жодоны карын-жууга ороор, мынын ончозын оттын жанына экелип салар.

*Мындый белетениш өдүп турза, кыстын ада-энези күйүни кийиндирип жат. Бөрүк, жакалу кийим (куртка, тон) – бойынын аргазынча, кур курчап жат, курдын онги ногоон (жжыл), не көк болотон жаңду.

*Күйү ол кийимди кийип, оттын жанына отуруп, артышты отко салып, От-Энеге чөктөөргө белетелген карын-жууга ороп койгон жодоны оттын ичине тургузып, он тизезине тепшидеги этти салып,

күн аай араай айландырып жат. Бу өйдө **алкышчы** (уулдын төрөөндөри болор) **От-Энени алкап жат.**

*Этти чөктөп, алкышчы кижин алканып божозо, күйү тепшидеги этти жерге салып жат. Онон чөктөгөн эттен сүме кабырганы, кыйманын эдинен, учанан, жалмаштан, төштин бажын, өжин, баштын жаагы-жамакайынан жоно кезип белетеер (ангылу тепшиге белетеп салган эт тоозыла эжерлү болор учурлу). Күйү очоктын үч жебеезине жүргөмдөлгөн карын-жууны арта салып, белетелген этти От-Энеге салар. «*Чөкк, Кайракан, От-Эне*» деп айдынып, аяктагы үсти төр жаны дөөн баштандыра күн аайынча үч жебеезине тамызып, артканын ортозына чөйө уруп ийер.

*Отко үсурулган кийинен, **жодонын тажуурын** тудар кижиге туттуртар. Бу тажуурды жуук төрөөн кижин тудар. Ол тажуурды туткан кижин айыл-журт туткан балдардын тойына **көжөгө көктөйтөн учурлу.**

*Отты алкап, үсти уруп, аякта арткан үске эмеш сүт уруп, күйүге амзадатан жаңду. Онын кийинен аякты бөзине оройло, күйү бала койнына сугуп алат. Оны **“карын аяк”** деп айдар. Ол ырысту аяк, от-жаларга үс урулып мүргүген аяк. Учуринда оны күйү таштабас, онон чай ичип жүрер, өскө улуска ол аякка чай урбас. Кийинде үүле-коногы жедип, ада-өбөкөнин жерине барза, жер аяк эдип алып барар (учурлу аякты кезик улус башка салып койот).

6. Жөп тажуур

Јодо кийдирген чүм-јан божогон кийнинен, жөптин тажууры кирер. Жөптин тажуурын база кандый бир төс төрөөнинен бир-эки кижиге туттуруп жат (бир кижиге эки шилден тажуур ла тамзыктары кожо болотон). Јангыс ачу ашты кижиге бербес. Жөп тажуурды туткан улус тойдын болотон күнин жарлайт, кыстын энезине төжөк-јастык белетеерге болужат. Мал-аштын тойынганын, ак сүттин элбегенин, иш-тоштын селдейтен ойин көрүп, Айдын јангыраын темдектеп, жөптин тажуурын туткан улусла кожо кудалар жөптөжип, тойдын өдөр ойин чоқымдап аладылар.

*Эбиреде јуулган улус отко үс урганын көрөргө, јилбиркеп сакыйт. Ненин учун дезе, бириккен балдардын јурты ол күйген оттон көрүнер деп айдыжат. Ол өткүре бийик јалбырап чыкса, јурты келишпес, өчүп калза, база коомой. Кирезинде ле күйзе, јакшы дежер.

*Илүни илип, этти чөктөп от-очокты күндүлөп, уулдын баш-сынын, кудын күйү эдип, кайын јуртына табыштырганы бу болор.

*Ўсти урар аякты кыстын энези ажындара белетеп салар, кожо бөс болор, ўсти урза, күйүнинг колы отко табарбазын деп, бөслө колды ороп алат. Чүм-јангыс өдүп јатса, эбиреде турган улус чөмчий отуар јанду.

*Јодозын кийдирген кижии ада-өбөкөнинг јерине де барза, ол күйү болуп артар. Јодонун эдинен кудалап келген кудалар амзабайтан, кыстын төрөөндөри јиир-ичер. Онын учун кыстын ада-энезине, эки табак тепшини табыштырып јат (бир табакта - От-Энеге

чөктөгөн эт, экинчи табакта - арткан эт). Кыстын эне-адазы этти төрөөндөриле үлежип јиир.

Бу чүм ончо божогон кийнинде, кудага келген кудаларды, кыстын ада-энези, төрөөн-тууганы бойлорынын белетеген аш-курсагын јайа салып күндүлеер. Кожон-комыт чөйип, кудалар ойноп-јыргайдылар. *“Тостын јигиндий, торконын көгиндий, бек кудалар болдыбыс, үргүлјиктин үч үйеге, төрбөлјиннин төрт үйеге төрөөн бололыктар”* дејип, кудалап келген ончо улуска – кудаларга **кур курчап**, эне-адазына, јаандарына тажуурын туттуар, оок-тобыр улустарга тажуурын туттурбай, курын ла курчаза болор. Кезик јурттарда кажы ла кудага бир шилден беретен тажуурды токтодып салган. Токтоктоны јакшыга экелет, эки де јанынан кудаларга јакшы. **Мыны ајаруга алар керек!**

III. Той-жыргалды өткүрери

Алтай элдин көрүмиле, **той – кижини бир учурлу кеминен (жанынан) экинчи учурлу кемине көчүрөр төс чүм-жан.** Баштапкызы, **яңы чыккан балага ат адап, баланын адын адайтан кижиге күндүлү башты, тепшини салып, жуук улусты чайладары.**

Экинчизи, уул бойдон шанкылу кысты качырып, кудалап, **той** өткүрөт. Кыс – эпши, келин кижини, уул – эр кижини деп, ат аданат. Үчинчизи, кижини карып, божогон кийинде, **төгү-той** өткүрөт, ада-өбөкөнүн жерине аткарылып, «тустап барган» кижинин кемине көчөт.

Куданын күндүзүн туткан кийинде, кыстын куды ада-энезинин от-очогынан ырап барат. Ада-энезинин от-очогынан ырап, кайындарынын от-очогына кирбегенче, кыстын курчуузы жабыс ла жука болот. Онын учун отургыскан айылда кысты тойуток, эркеде жүрзин деп кичеегилейт.

Жөп аайынча, той өдөтөн күнге уулдын эне-адазы, төрөөн-туугандары тойго белетенгилейт. Той болотон күн кыстын ада-энези той-жыргалга баратан улусты айлына жуулышсын деп жарлап, бойынын бозогозына чайладып, от-очогына бажырып, алканып, суранып, ончо төрөөн-тууган улус жаңыс аай той болотон жерге уулангылап жат. Той-жыргалга барып жаткан улус кеп-кийимдерин: чеедекти, алтай бөрүкти кийип алар жаңду.

Той салып жаткан айылда тойлонып жаткан эки балага аланчык айыл тудулат. Аланчык айыл тутканда, шерделердин бажын бириктире тудуп буулайла, үстин кийисле жабып салар, ол эмезе кийис

айыл тудар. Балдардын айлында келиннин бажын тараар, бу айылдын түнүгине, талга, ак-көк бөстөн байырлап жырткан бөс буулап салат. Ак өң – Айлуу-Күндү Алтайдын, көк өң – Көк Жайааннын алдында жыргалдын темдеги.

Той болордон бир күн озо балдардын айлында орын-төжөк жуулып, от камызылып жат. Ол отты эзен-амыр жаткан, бала-барка азыраган улус күйдүрөт, учурында бу чүмди **баја улус** эдет. Очок тутса, ташка база жакшы жаткан, эзен-амыр журтаган улус барар жаңду. Уулдын төжөгүн тургузып жуур, төрөөн-туугандарынын экелген жөөжөзүн жаңыс аай эдип жууп салар. Бу ла айылда келген улусты чайладып, тойго белетенип көнүтип жат.

1. Уткуул

*Той башталар күн уулдын төрөөндөри кудалар келетен жолго, айылдан жаан узак эмес эдип, уткуул агаш тургузып жат. Ол жакшы бүрлү агаш болор (кайын, тал), бажына ак-көк өңдү бөсти байырлап жыртала, буулаар жаңду.

Талды эмезе кайынды жадын-жүрүми жакшы, бала-барка азырап жаткан, жакшы биленин кижизини жалама буулап, сүт үрүстөп, алканып алатан жаңду. Талды тазылынан кеспей, айрызынан сындырып алар. Көжөө буулаары ла уткуулга тургузарына үч тал кезилер.

*Уткуул болор жерге уткуулдын талын той болотон күн кудалар келгелекте тургузып, жанына отты камызып, арчын салып, алкап чачылгалайт. Кудаларды уткыыр сүт белетеп, келетен кудаларды сакыйдылар. Уткуулды ээн арттыргыспас жаңду,

эки-үч кижиге от быладып, жанында отурар. Ол ненин учун дезе, уткуул ээн турза, келген кудалар уткуулга тургускан талды ушта тартып алар дежет. База озогы жаннан келген, бу эмдиги де өйдө тузаланылат. Уткуулдын талын кудалар уурдап алза, озодо ол жаан уят болгон.

Кудалар келип жатса, айылдагы улуска айдыгып, уткыйтан улус уткуулга келип, кудаларды уткыыр.

*Тойго келген кудалар уткуулды үч катап күнгеери айланатан учурлу. Келген көлүгиле айланарга жараар, ол эмезе келген улус жойу да эбирерге жараар. Сүтти эмезе айракты жанду ла деп, аай-баш жок чачпай, улустын жолына чебер үрүстеп койор. Уткуулда кудалар туштажып, колдон тудужып эзендешип, эзен-амырын суражып жат. Озо баштап кудаларды ак сүтле күндүлеер, келген кудалардын жаандары амзап, артканын кожо келген улуска амзадар. Кудалар бой-бойлорына эки, төрт болуштоп аракыны «**уткуулдын аракызы**» деп туттурар. Тажуур туткан улус аракызынан озо ло баштап күйдүргөн отко, уткуулга тургузылган талга үрүстеп жадылар, ошон эбиреде турган улуска амзадар. Бу учуралда, көп сабазында жаандар бойлоры ла уткуулды эбиреде отуруп, жангын жандайла, ончо кудаларды кол-тыктап, той-жыргал болотон айыл жаар уулангылайт. Мыныла уткуул божогон.

*Кудаларды столго кычырып, белетелген аламашикирден амзадып чайладар.

*Чайлаган кийнинен кудалар кыска экелген жөөжөзүн, баш тарайтан айылга кийдиредилер. Эре-Чуйда кыстын жөөжөзүн “сатпас”. Экелген жөөжөни айылга кийдирип, эки жандай төрөөндөри, кыстын ла

уулдын жегелери орын-төжөкти жууп, баш тараарга белетенип жат. Баш тарайтан айылда уулдын төжөги жуулган турар жанду, кезик учуралда келинге экелген орынды жууп жат. Уулдын кийис төжөгинин үстине кыска экелген төжөктөрдү жуур. Орынга салган төжөк эжер болор учурлу: 4, 6, 8... кат. Кебизин илер, жөөжөзүн, төжөк-жастыкты – ончозын жараштыра жууп салар. Жуулган төжөктин жанына баш тараар ширдекти салар, келиннин кеп-кийимин: чегедегин, бөркин; чач-бажын жуулган төжөктин үстине салып койор.

Келинге экелген көжөгөнү жажыл талга эки жегези буулап, кыстын ла уулдын жеендери көжөгөнү эки жанынан тудуп, келинге баргылайт.

Көжөө 12 метр бөстөн (ак-чоокыр) болуп жат. Көжөгө үч бөлүк болор: төр жаны – чичке, эжик жаны – жалбак, үчинчизи, орынды эбиредези – элбирек.

Келиннин кеп-кийимин, чач-бажын, баш тараза отургызар ширдегин энези айлынан экелер. *Жегелери баш тарайтан тарактарын кожо алып келер. Келиннин кебин келген куда уул балага кийдирип алала, той салып жаткан уулдын төрөөндөрине ойын-кокыр эдип “садар”. Келинге барар алдына, эки жегези кеп-кийимди, некелтезин берип, садып алат.*

2. Келинди экелери

Эне-адазынын от-очогунан куды ырап барган, курчуузы жукарып калган кысты тойлу жерге апарарга, ак көжөөлө курчап, кожон-комытла апарат.

*Бу өйдө келин өскө айылда болор: уулдын

акаларынын, таайларынын эмезе коштой жаткан жакшы кириш-чыгыштарынын. Кыс келин болуп бозогоны алтаарда, бажына тарткан арчуулын бууланган, эдектү кийим кийген, ол эмезе чегедектин алдына кийетен платъезин кийген сакыыр. Келиннин кийими бу ойдө жаңгыс платъе ле бажында арчуул болор аргалу, **чегедек баш тарайтан айылда артатан жанду.**

*Эки женези кысты алып барган айылга куру барбас, тажуурлу, аш-курсакту барар. Келинге барып жаткан бир кезек улус жаңарлажып, чурана ойноп, ойын-соотто баратан.

Ойдин өскөргөниле, келинди белен алып жүре бербейт, айылдын ээлери кандый бир ченелте-ойын ажыра келген улусты уткып жат, онойдо ок женелери тажуурын тургузып, келинге келген улусла кожо ол айылдын чайын ичип чыгатан. Ойди тын удадып, тойдо улусты узак сакытпай, жылдыра келинди апарар.

*Көжөгө буулаган талды эжиктен кийдирзе, он жанын озолодо кийдирер, чыгарза, он жаныла чыгарар жанду. Келинди орын-төжөк жууган, баш тарайтан айылга кийдирип, белетелген кийис ширдекке отургызар. Көжөөнин ары жанында келиннин эки женези кыстын чачын уулдын энези байлап жазаган сүтле (сүтке эмеш артыштан тезип салар) сүртүп, жигин айрып, өрүп жат. Баш таралып жатса, отурган улус тегин отурбай, айыл тудуп жаткан балдарга, эне-адага, баш тарашка учурлалган алкыш сөстөр айдыжып, жаңарлап отуар.

*Келинин чачынын жигин эки жара тарап, тулундап өргөн кийинде, келинге бөрүк кийдирип, келин кижинин чегедегин

кийдирер. Бу ойдөң ала кыс чачынын жигин жардырып, келин адын аданып жатканы бу болор. Келин уулдын адазын, энезин, жаан кайындарынын адын көнүй адабаска албаданар, бөрүк жок көрүнбес, байлап жүрер жанду.

3. Тепши

Баш таралып божогон кийинде, **тепши кийдирер чүм-жан** башталар. Тепшини баш тараган айылга эмес, уулдын эне-адазынын эмезе адазы жок болзо, акаларынын эмезе база кандый бир шылтак болуп турган болзо, сөөгиле сөөктөш, эзен-амыр жаткан айылдын от-очогына кийдирер.

Күйү бу ойдө, куда тужында – жодо кийдирерде, кайын журтынын кийдирген жакалу кеп-кийимин ле бөркин ойто кийип, курын курчанып, оттын жанында От-Энени алкайтан алкышчы кижиле кожо сакып жат.

Тепши кийдириш жодо кийдиргенине түңей. Келиннин төрөөндөри тойго келзе, тепшинин эдин (бир койдын) кайнадып экелер. Тепшинин эдин айлында кайнаткан ойдө, камчы (он) жанынын эдин темдектеп кайнадарын ундыбас керек. Кыстын эне-адазы аякка уратан үсти казаннан кайып белетеп, тойго алып келер. Аяктагы үске көжөө ачатан кайнына туттуратан тажуурынан төрт катап тамызар.

Баш таралып жатканча, келиннин төрөөндөри тепшинин ончо керектү не-немезин белетеп жат.

*«Келиннин бажы таралып, оны экелерден озо кайнынын айлына илү кийдирип, төрдин бажына – бийикке илип салар. Илүни канайып илер, кем илер, нени саларын, тепшилерге этти канайып са-

ларын куда өдөр ойинде, «Јодо кийдирген» деп бүкте жарталган. Јангыс ајаруга алар неме ол – тепши кийдирип јатса, илүнинг алдына чай салбас. Чайды јодо кийдирген тушта салар» - деп, Арлу эјебис өрөкөн јартаган эди.

*Илү илинип, от камылып, көнү күйген кийнинен (бу өйдө көжөөлү келинди јенгелери тепши кирер айылга экелер) күйү артышты отко салып, карын-јууга орогон јодоны отко түжүрер, оног тепшиге ангылап салган этти күйү онг тизезине салып, күнгери араай бөөлдөп отурар. **Кыстын төрөөндөринин бирүзи От-Јайаанды алкап, ого бажырып ла јат.**

Алкыш божогондо, табакту этти јерге салып, ангылу јеринен: сүме кабырганан, богононон, кыйманын эдинен, учанан јоно кезеле, јалмаш, өжин, баштын јаагы-јамакайынан, төштин бажын ангылу тепшиге белетеп салар. Оттын үч жебезине карын-јууны арта салып, «*Чөөк, Кайракан От-Эне*» деп айдынып, кезилип белетелген этле От-Энени күндүлеер.

*Онон ары келин көжөөнө чыкпай, От-Энеге артыш-јуу салып јат; көжөөнин ичинде ле туруп, колын бөслө ороп, чөйип, аяктагы үсти төр јанына баштандыра күн аайынча үч жебеге тамызып, ортозына чөйө уруп ийет. **Ўс урган аякка эмеш сүттег тамызып келинге ичиреле, аягын бөзине ороп табыштырар.** Бу ырысту учурлу аякты учурында келин таштабас, онон чай ичип жүрер, кийнинде көчөлү болуп, көзи-бажы жарыза, ол аяктан чай ичер, ажанар. *Ўүле-коногы* једип, ада-өбөкөнин јерине барза, јер аяк эдип алып барар.

Аяктын учуры «Јодо кийдиргени» деп бөлүкте жарталган.

*Бу өйдө чөмчий отурган улус: эпшилер тулунгын сыйманып, эр киндиктүлер төбөзін сыйманып, «*Чөөк, Кайракан*», «*Баш болзын*» деп, үн алыжып айдыжар јанду.

Тойдын бу чүм-јангы кыстын келин адын ададып, кайнынын угы-төзине, јурт-одына кошконы болуп јат.

*Келин үсти отко урган кийнинен, бу ла јерде көжөө ачары башталат. **Келиннин көжөөзин куру колло ачпайтан,** эмдиги өйдө көп сабазында камчы тудунып ачкылайт. Озодо мылтыккла ачатан болгон. Көжөө ачып, кайны болотон кижі – учурында уулдын таайы, аказы эмезе јестези камчынын сабыла ачар. Камчынын сабыла келиннин көжөөзин эки катап өрө көдүрип, ойто түжүрип алкаар, үчинчизинде ачып, буузына арта салар.

Көжөөни ачып, кайны айылдан чыгып барат. Бу өйдөн ала келин көжөө ачкан кайнын кайындап јат.

*Тепши кирген айылдын ээзи кижі эмезе кайын энези келинге «**Мал саап жүр**» деп айдып, көнөк берер. **Онын ичи куру болбос. Ары оогош сүт уруп, чайды түүнчектеп, көнөккө буулап салар.**

*Бу ла јерде кыстын энези келинди айылдадып јаткан чүм-јанг өдөт. Келин кайын адазы ла кайын энезине тажуур туттурат. *Үчинчи тажуурды* көжөө ачкан кайнына колдор ажыра бердирип јат.

Бу чүм келин кайын адазынын ла энезинин айлына, от-очогына кожулганын керелеп, келин адын аданып, айылдап киргени болуп јат. Артыш-јуузын отко үс урардан озо салып койот.

*Ончо чүм-јанг өткөн кийнинен, келин ойто баш таралган айылга барар, талга буулалган көжөөни төжөктин јанына јазап тургузып (*јыгылбас эдип*

эптеп тургузар), **көжөө буулаган талдын учына, он жанына сүме кабырганы буулаар, сол жанына карыны буулаар.**

(Мынын жартамалы «Көжөө чечер» бөлүктө болор)

*Онон ары келин чай уруп, отурган улусты чайладар. Бу чүм **“келиннин чайы”** деп адалып жат. Бу база озодон келген чүм болор.

Jaан жашту өрөкөндөр мынайда эске алат: *«Озодо келин баш таралган айылга келип, очокко казан тургузып, чай кайнадатан болгон. Казан эжик жаар келтейзе, онду журт болбос, төр жаар келтейзе, жакшы журт болор дежер. Онын учун келин чай кайнатса, жүрексиреп туратан».*

*Тепши кирген кийнинен, кыстын төрөөндөри тепшинин тажуурын кийдирер. Озогызыла болзо, тогус шил тажуур берер жанду. Онын учурын жаан өрөкөндөр мындый сөстөрлө жартагылайт: *«Бу жаан учурлу жан. Ол «Жети үйеге кинчек этпе, тогус үйеге угы-төзүн үзүлбезин» дегени».* **Алтай тойлордо алдында өйдө кайырчактап аракы берилетен болгон (20 болуштоптон). Эмдиги өйдө аракыны эмеш астадып, бу чүмди үспей, 10-12 болуштоптон ло берзе, артык болор болбой.**

*Тойдын ончо жандайтан чүми божозо, жииттер кееркедилген көлүккө отурып, ойын-соот эдип мантаткылап жат, же бу орус той-лордын келген чүм-жан, оны алдынан ла бери калык тузаланган, ол анайда ла улалып жат.

*Тойго кычыртуга келген калык-жон, төрөөн-туугандар – ончозы жииттердин келетенин сакып, олорды той өткүрөөчи тамада кижин уткып, озо алама-шикир жайылган столго жииттерди кычырат, онон кудалар, онон тойго келген ончо эл-жон кычырылып, той-жыргал көнүгө берет.

*Тойдын учында кудаларга кур курчаар, аракы-чегенин жаандарына ла туттурар, ол эмезе 10-12 бо-

луштопты келиннин энезине табыштырып берер, ол оны жаан жашту төрөөндөрине бойы берер; алып жанатан уча-төжин табыштырар, ол эки табак эт болор.

*Той божогон кийинде кудалардын, төрөөн улустын атанар жолы база байлу. Тойлогон кудаларды үйдежип жат. Мында той-жыргалдын калганчы чөөчөй-айагын амзажып, алкыш-бийанын айдыжып жангылайт.

***Тепшинин учуры сүреен жаан болор.** Озогы улустын, неме билее-чилеристин айтканыла болзо, *ада кайнынын айлына тепши кийдиртпеген келин карыыр жажы једин, ада-өбөкөнин јерине барза, кайын журты оны айлына бозого алтаган келин деп божотпос, ол «јозулу келин» болбогони учун, эшнөкөрине, бала-барказына јууктап болбой, тенип базып јүретен дежер.*

*Учурында эр де, үй де кижиге үч катап тепши-јодозын кийдирерге јараар деп, жаан өрөкөндөр айдыжат, кийинде ада-өбөкөнин јерине барганда, кижин ченелте өдөр. *От салып, от-очогынан канча бала азырап, канча јыл журтаганын көрөр деп, биле-ецилер јартайт. Көп бала-баркалу болгон болзо, ол журтына барар дежет.*

*Көжөө ачкан кайнынан көп неме камаанду. *Бойдон кижиге көжөө ачтырбас, эзен-амыр, бала-барка азырап, журт тудуп отурган улуска көжөө ачтырар.* **Көжөөнин учурын алза, кийинде журт туткан улустын бирүзи божозо, көжөөнин баш жанын – үй кижизине, бут жанын эр кижизине салып жат.** Көжөөни учурында үч катап жангырта көктөөргө болор деп, жаан жашту өрөкөндөр айдышкан.

***«Мал саап жүр»** деп берген көнөктин учуры: жан аайынча болзо, *көнөктин сабак кулагына бөскө*

артыш ла чайдан буулап салар. Көжсөөзи ачылып, бажынын жүги айрылып, журттын бозоозын алтаган келин, артыжын одына салып, чайынан азып, одын көнжидип, той-жыргалга келген албатыны күндүлеер. Онын учуры: жаан журттын, сөөктин база бир журт тудатан келди болуп жаткан темдек. “Башка баш кожулган, жон ортодо журт төзөлгөн, кижиге кижги кожулганы” деп айтканы болор. Онын учун кыска «эмчек каргыш деп малды» да берери ол деп айдыжат.

*Баш тараган ла көжсөө туткан улус база күндүүде болор учурлу. Келиннин жеенине, жегезине тажуурды ла этти келиннин төрөөндөри берер. Уулдын жеенине, жегезине уулдын төрөөндөри берер. Алган тажуурды, этти көжсөө туткан ла баш тараган улус удурат-тедире солыжып берижер. Көжсөө туткан балдар жаш балдар болзо, сок, пачкада шоколад берерге жараар. Бу өйдүн кубулганыла, жаш балдарга ачу аш туттурбас деген кычыртула берилет.

*Көжсөө ачкан кайнына тажуурды келиннин эне-адазы берер. Кыстын эне-адазы отко чөктөлгөн тепшинин эдин (эки табак) табыштырза, уулдын эне-адазы көжсөө ачкан кызынын кайнына баш ла жалмашты берерин ундыбас керек, арткан этти төрөөн-туугандарына үлештирер.

Бу от-очокко, журтка келин кижги киргенинин, башка баш кожулганын керелеген тепшидеги күндүү этти үлежип жиир чүм-жанды жиит улус билгилебейт, оны жүрүмде аайлап тузаланар керек.

*Эре-Чуйдын Көкөрү журтында мындый чүм-жан бар. Ончо той-жыргал божогон кийнинен,

келиннин энези ле бир канча төрөөндөри конор учурлу. Бу чүмнин ады - “бала уйуктадар”. Бала уйуктадар чүм-жан озодон бери алтай албатыда болгон жан деп, жаандар айдып жат. Айдарда, бу база ундылып барган чүм, мыны база жүрүмде жандаар керек. *«Мал-ажым, бала-баркам, айыл-журтым деп жандаган эне болзо, журтка берген кызы андый ла журт журтаар. «Бала уйуктадар» деп чүм-жан жаан учурлу. Эненин жүреги, киндиги балазыла тудуш, балазы ырысту жатсын деп, ак сагыжыла журтка балазын берзе, мал-аш азырап, бала-баркалу болзын деп амадап, «агаш тазылду, барган журт укту-төстү» деп, эки балазынын жангы камызылган от-очогына бажырып, алканып, “уйку” берер. Ол журт үзүлбес учукту, калын уйалу болзын деп конор, күндүледер. Конып жаткан эне кижини кичеер, күндүлеер, мынанг ончо неме камаанду» деп, Светлана Бырчыковна эжебис жартаган эди.*

4. Баш жетирери

Кандый ла немеде баштанкайы бар. Эре-Чуйдын улузында адазы кижги кызынын тойына барбайтаны, алдынан бери жаандар жандаган чүм-жан болор. Адазы – журттын бажы кижги, айлында отурып, күндүледер жанду.

Бу чүм-жанды эмдиги өйдө калыгыс тузаланат. Кыстын адазы бойынын тоолу төрөөндөриле, таныштарыла кызынын тойынан келетен «башты сакыыр». Адазы жок болзо, кандый бир жаан аказы, абаазы, о.ө. башты аларга болор.

Тепшини кийдирип, отко үс урулган ла кийинде баш жетирилет. Тоомжылу, эзен-амыр, жакшы жаткан

эки эр кижиге, эт (уча, төш, койдын кайнаткан бажын), тамзык-курсактар, кожо алты шил тажуур, адазына жакалу кийим (чамча) алып, бир курдын бөзүн алып, кыстын адазынын айлына барып күндүлөөр. Баш жетирген улус чайлайла, ойто той-жыргал болуп жаткан айылга баргылап жат. Жер ортозы ыраак болзо, башты жанган кудалардан ийе берер.

Жаан жашту өрөкөндөрдүн айдыжыла болзо, адазы тойго канай-канай келзе, “адым бедиреп жүрүм” деп айдынып, үйгөн-ноктозын тудунып келер. *«Сагышту ада уйалбай, кызынын тойына барбас. Ада кижиге тойго барза, кыстын куды чыгардан айабас, ненин учун десе, адалардын жымырузы (биополе, аура) жаан болор. Кызына быйан жетпес, кызы тойдо ырызын ычкынар»* деп, Светлана Бырчыковна жартайт.

Белтир журттын жаан жашту эжеси, Арлу Тадырова куучындаган: *«Бу жүрүмдө көрүп жүрөм, озодон келген жан аайынча, ада кижиге кызынын тойына барбаза торт. Бу жангысты бузып, той-жыргалга барган улустын балдарын көрзөм, чала жадын-жүрүмү коомой болуп турган деп көрүп сананарым. Онын учун бойымнын төрөөн-туугандарыма, жаш балдарга айдып жадарым: «Тегиндү андый жан кайдан табылган, озодо жаандар онын бир шылтагын билип тапкан, онын учун, аргалу болзогор, барбагар, балдар, деп жакарып отурадым».* Бу база бир учурлу жан, мыны озогы улус тегин жандабаган, жүрүмдө кажы ла биле мыны тузаланар жанду.

Озодо баш жетирери белкенчек өткүрерине түнгөй жаан жыргал болгон.

5. Көжөө чечер

Эре-Чуйда тойдын база бир жанжыгузы – **ол тойдын үчинчи күнүндө өткүрилип, “көжөө чечери” деп адалат.** Көжөө чечерде, баш тараган эки женези ле бир канча төрөөн-туугандары чогулып, эт-курсактан жайа салып, чай ичер.

«Көжөө чечер күн» – дегени той болгонуна үчинчи күнү, ол той болгон күн кайынга, талга буулаган көжөөни чечип, жуулган төжөккө аайлап буулаар. Көжөөни чечип жатса, талга буулаган сүмө ле карыны кожо чечип, эки балага «сүмедий сүмөлү болыгар, карыдый кару, нак, ырысту жүрүгөр» деп айдып челдедер. Эки иит оны ару эдип челдеер, карыны ойто кайдан чечкен, ого буулап, бир канча күн тургузар, онон чечип, кайырчактын түбине салып койотон жанду. Эмдиги өйдө улус айдыжып жат: «Ол көжөө чечердин карызы сап-сары болуп калган улустын айлында жадар». Ол ырыс, кежик, учурында карыны чеберлеп салып койып турар. Мыны иит билелер жүрүмдө тузаланып жүрөр керек.

Учурында малдын сүмө кабыргазы учурлу ла байлу, оны ончо ло байлу чүм-жандарга тузаланып жат. Ол ырыс, кежик, жакшы жадын-жүрүмнин темдеги. Кары жаңы туткан биленин жүрүминде база жаан учурлу. Ол жаман көс тийбезин, амыр-энчү, жакшы жатсын, кары коручыл болзын деп күүнзегени болор.

Онон ары төрөөн-тууган эки иитке алкыжын айдып, чайын ичип жанар.

Көкөрүжурттын гэл-жонунда **тойдын эртенгизинде “бозоо канаар”** деп адалган чүм-жан бар. Бозоо канаарга белетелген эчки малды сойып, эдин тойы эткен уул кайнадар, келин чай азып жат. Ончо төрөөндөри

жуулып, чайлагылап жат. Мынын учуры: журт төзөгөн эки баланын эжигинде мал-аш турзын деп, аргалу-чакту журтазын деп керелеген темдек.

6. Биле төзөгөн балдарды айылдадары

«Күйү», «келин» деп атты аданып, эки жиит төрөөн-туугандарыла таныжып, олордын айлы-журтына, от-очогына артыш-жуулу айылдап кирер жанду. Алдында өйлөрдө эне-ада айылду болгон балдарды айылдадып туратан чүм-жан эмдиги өйдө ундылып жаткан. Айылдаар айылдын ортозында келин ле уулдын эки жанынан төрөөндөри болор аргазы бар: келиннин эне-адазы, киндик эне-адалары, төс таайлары, абаалары.

*Журт төзөгөн балдарды уулдын ада-энези келиннин жанынан айдып берген эки-үч айылды айылдадар. Балазынын энчизин (мал-ашты) ада-энези, төрөөндөри ол тушта беретен.

* Көжөө ачкан кайнын айылдадып, кыстын эне-адазы балазын апаратан жан болгонын жаан өрөкөндөр жартагылайт.

*Айылдап барза, нени апарар? Келин озо ло баштап кирзе, от-очокко артыш-жуу салар. Айылдын ээлерине эжерлеп тажуур апарар, төрт метр бөскө түүп койгон конфет, аш-курсак, жакалу кийим, о.ө.

Келин кайнынын айлына кирзе, **кайындаарын ундыбас керек.** Темдектезе: айылдын төр лө эр жанына чыкпас, эпши жанына отурар, кайнынын жанына жуук жууктабас. Кайны турза – турар, отурза – отурар, чыгып жатса, эмеш кайралап чыгар. Кайнынын колына тажуур туттурбас, кижжи ажыра бердирер.

Озодон келген жангыста, кайны келинге канай кайындаарын айдып салар дийт: «тура кайындаар ба», айса жүк ле адын адабай, алдынан кечпей жүрер бе? («тура кайындаар» жаннын жартамалын *«Кайын-келин жан» бөлүктөн көрүгөр*).

Айылдап келген балдарга айылдын ээлери сыйга мал энчилеп жат: бозу, кой, эчки, ат, ийнек, о.ө. Алтай албаты күндүзек, арчуул-түүнчегин курыла курчап жандырап

7. Кайын-келин жан керегинде

«Кайын-келин жан» алтай калыктын озодон бери жандаган байлу-чүмдү жангы болуп жат. Алтай албаты Алтай-Кудайына, Айы-Күнине, Алтай-Кагайына, ар-бүткенине мүргүп, алкыш-быйан сурап, байлап жүретен. Кайынду-келиннин чүм-жангы бу өрөги айдылган жанжыгулардан башказы жок деп, билип жүрер керек. Онын учуры база коркышту жаан ла терен.

Озогыда «кайын-келин жанды» алтай калык кыйылтазы жогынан жандап туратан. Кайындарынын адыла атташ улустын адын ойсып (кандый бир атла) адап туратан, кайындарынын ады адала бербезин деп. Эмдиги де өйдө кайын журтын тоогон, оны байлаган келин адабай жат.

Тура кайындажып туратан. **«Тура кайындаар»** дегени, темдектезе, кайны кирип келзе, келин бут бажына туруп, кайны барып отурганча, ол ло жеринде турар. Кайны отурган жеринен туруп, чыгып жатса, келин кожо турар, кайны чыкканча турар.

Кайынду-келиндүнн кайындажар учуры:
- келин кижжи кайнынын алдынан кечире өтпөс, баспас, адын адабас, арчуул жок жүрбес;

- јууктай отурбас, колдон колго неме беришпес;
- кайны отурза – отурар, турза – турар, чыгып барганча, ол эмезе кирип отурганча;

- келин кижии кайнынын көзинче эзирик, шалбаарып жүрбес;

- кайын кижии көжөөзин ачкан келдин тооп жүрер, эзирик шалбаарбас, жаман-быңар сөстөр айтпас, кайын кижинин учурын жылытпаска албаданар керек.

Эмдиги өйдө бир кезик келиндерди көрсө, «кайным келип жат» дежип, жажынгылап турар. Бу база чүм-жангыстын аайы-төйүн билбегенинин кереги болор. Озогы улус канай кайындаган, онойып кайындап жүреер деп, чүм-жангыстын учурын, байын билбес жиит келиндерге билер жаан жаштулар айдып берип, үредип турза, артык болбос эди.

Учурында кайнынын адын аңгылу ла өйдө адаар деп айдыжат. Кандый бир түбекке түшсе, шыралап жатса адап, болушка кычырар деп, жаан-жашту өрөкөндөр жартайт. Темдектезе: сууга чөңүп жатса, болушка кайнынын адын адап кычырза, болгобос жанынан аргаданып артар деген куучын-қумый жүрүмдө көп улуста учурайт. Озодо кайнынын жөбиле, келинди “тура кайындадатан» деп, жаандар жартайт. Кандый бир шылтак болгондо, **кайын-келиндү таңкылажып та жат**. Ол не дегени десе, таңкылашкан кийниненг келди кайнын “тура” кайындабас, жүк ле адын адабас, алдынанг кечире баспас, баш ачык жүрбес, кайнын тооп ло байлап жүрер.

Кайын ла келин тегин ле жүреле тегиндү база таңкылашпас. Кайын да, келин де жанынанг кандый бир аңгылу, учурлу айалга болзо таңкылажар. А

тегинненг ле тегин кайны көжөө ачкан келдине јол бербес керек. Келин кайын-јуртын байлап, тооп жүрер јан мынанг барып јат, мыны ундыбас керек.

Кайны көжөөзин ачкан келдине кандый учуралда таңкы азып берер:

- жаан оору-јоболдо болзо, кайын јангын јандап болбос учуралда;

- эмезе келди божоп калза. Ак-јарыктан ыраган, байланып, айдынып, амырап, андагы жаандарга барзын деп;

- јуртаган јуртын тообой, келишпес кылык-јангду болзо.

Келин болгон кийнинде эдектү кийим кийер, бажына арчуул бууланып жүрер јангду. Онойдо ок келин барган јуртынын жаан жашту улустарынын адын чике адабай, тооп, байлап жүрер керек. Темдектезе: адазын, энезин, таайларын, абааларын, эжелерин, о.ө.

Келиннин көжөөзин ачтырып, «кайны» деп атты адап јатканы – ол байлап, тооп турганынын темдеги. Болгон ло кижиге көжөө ачтырбай јат. Бала-барка азырап, эзен-амыр јуртап, билезин баштап отурган ада кижиге, јурттап айрылбаган улуска ачтыртып, андый ок бала-барка азыразын, јакшы, нак биле болзын деп амадап, јолын бердирип, ачтыртып турганы ол.

Эмдиги өйдө јангду ла неме деп көжөөни жиит, јаш улустарга ачтырып јат. Жаан өрөкөндөрдин айдыжыла болзо, **«Келиндү-кайындү кожо бир јерде отурар, кожо бијелеп жүргүлеер, кожо ачу аш ичкилеп јадар. Јан бузылган»** деп, олор чөкөгөндү айдыжып отурат. Учурлу, байлу «кайын-

келин» чүм-жангысты тообой, мынайып кайындажып жүрзеес, не болорыс? **«Келер жүрүмде бала-баркага нени арттырарыс?»** деген сурак санааркадат. Лиит улуска ачтырза да, жон-ортодо аайлу-башту жүрген, төп сагышту, аярынгай, немени байлап, чүм-жангын тооп, жандап жүрген кижиге ачтыртар керек. Көжөө ачкан кайнынан ончо неме камаанду. Кайны байланбай жүрген кийинде, көжөөзин ачкан келдинин де жадын-жүрүми коомой болордон маат жок. Мынын ончозы агару от-очокко үс урулып, алканып салганыла колбулу. Балдардын жүрүминде каруулу кижиге болуп жатканын көжөө ачкан кижиге билип жүрер жанду. **Кайындашкан чүм – ол база бир кижиликтин жүрүминде бой-бойун тоожып, күндүлежип жүреринин (этикет), алтай калыгыстын чүми деп адын аданып жаткан жан болор. Ада-өбөкөгө дө атанза, байланып жүреринин чүм-жангы деп, лиит кайын улустар ундыбай, билип жүрер керек.**

IV. Ада-өбөкөнүн жерине атанатан жол-жорык

Алтай калыктын жадын-жүрүми байлу чүм-жандарыла колбулу ла онон камаанду. Эре-Чуйда жадып турган **алтай-теленит албатынын божогон кижини көдүрер чүм-жангы база ангылу.** Канча чактар түбинен, угы-төзинен бери келип жаткан кижинин калганчы жолун көдүреринин ээжилерин жаандарыс аайлап-баштап алып жүргүлөйт. Ненин учун дезе, ада-өбөкөзинин төстөрине апаратан немезин жеткилдейтени, аш-курсагын кожо салып, «аткарып-тонгоротоны» – алтай элдин каруулу ла көнү чүм-жангы. Мыны жаан-жаш качан да ундыбас, жастырбас жанду. Бу чүмди тузаланбаган кийинде божогон кижинин сүнези токын жүрбес, ол ак-жарыктагы улустарга коомой салтарын жетирерден маат жок.

Анчада ла жашөскүрим, лиит үйе бу ээжилерди кезигин ондобой, билгилебей жат. Божогон кижинин чүм-жангын лиит үйеге жүрүминде билгир тузаланатан ой келген. Жаан каргандарыс астап жатканыла, чүм-жандарысты келетен үйе аайлап башкарып апарар керек.

Бу бичимелде кижини ада-өбөкөзинин жерине үйдежетен чүм-жанды канайда өткүреринин аайын чокым, жарт жартап койорго турубыс.

Үүле-коногы једип, божой берген кижини алтай улус «өлгөн» дебес – «тустай берди», «ол јерге атана берди», «ада-өбөкөнүн јерине јүре берди», «јада калды», «Айлу-Күндү Алтайынан јүре берди» деер.

Ўргүлжикке жазына жүретен ада-өбөкөнүн жерине атанып жаткан кижиге бир де буудак этпес жанду. Ак-жарыктын үстінде арткан улуска божогон кижини үйдежерге жаантайын карамду, ый-сыгытту, кунук, коромжы. Божогон кижини өскө алтайга апарып жат, онын учун үйдешсе, көп ыйлаза, тын тал-табыш чыгарза, божогон кижиге “ол жерге” барарга күч болор. Учурунда көстин жажы – ачу-корон, уур неме дежип жат, онын учун божогон кижинин жолы буудакту болор. Көп ый-сыгытла, ачу-коронло үйдешсе, «Онон жакшызын, онон карузын аларым» деп, кара алдаачы айдар деп, неме билечилерис айдыжат. Онын учун чүм-жангы аайынча, алтай калык ый-сыгытты кирелү эдип, тын чур-чугаан чыгарбазы ол.

Кижиге божогон айылда үй улус бөрүктү, арчуулду жүрер, эр улустарга түнейлежишптан кийбес, эдектү кийим кийер, көсти-оосты будыбас. Барлу кижиге келбес жанду. Бала-барка экелбес. Тал-табыш чыгарбас. Барлу кижиге жуук болуп, эмезе кожо чыкканы, төрөөни болзо, аттын чылбырын курчанып барар, жер айагына аш-курсагын уруга жараар, жерге кумак салып барбас.

Божогон кижиге кожо барар арга жок, ак-жарыкта арткандарын сананар керек. Кажы ла кижинин салымы ла жолы башка. Жааннын да, жаштын да конок-салымы келзе, бастыра улустын баратан жери – ол ада-өбөкөнүн жери.

Алтай улустын жандаган жангыла болзо, кижинин жер үстінде жайалган салымы божозо, ада-өбөкөнүн ол кижини апарарга, алдаачы келер. Алдаачы эдип, качан-бирде божогон жуук улустарын, нөкөрлөрүн,

таныштарын ийер. Ада-өбөкөнүн жерине болгон ло кижиге жедип болбос. “Чындык жерге” бойынын салымыла жүрген, үүле-коногы жедип божогон кижиге барар аргалу.

Бойынын салымынан, үүле-коногынан астыккан кижини, тынын бойлоры кыйган улусты ада-өбөкө дө жууктатпас, ак-жарыктан атангандар да жууктатпас. Адынган, бууланган, кол салынып божогон улус ол жерде де эмес, бу жерде де эмес кыйналып жүрер.

«Бууланган кижинин буузын туура барып, өртөп ийер, онон ол бууланган жерди томдоп салар: катап мында андый коомой болбозын, ары-бери өткөндөргө каршузы жетпезин деп». (С. Челтуев)

«Аракынан божогондор үргүлжикке эзирик жүрер, көрмөс болор, аракы ишип жаткан улусты кетеп жүрер, согуш-кырыш чыгарар. Суудан божогондор сууны жараттай жүрер, жалаңда. Онын учун кызыл энгирде суу албас, сууга барбас, «ол улус табарар» деер.

Онын учун кижиге канайып та карыгып жүрзе, кандый да уятка түшсе, ачу-коронго алдыртса, бойынын үүле-коногын озолоп, салымынан астыгып, жүрүмин жетире жүрбей божобос учурлу». (С.Талкыбаева)

Кижиге учурунда, “ол жерде” төрөгөн-туугандарыла, эне-адазыла, балдарыла, бойынын калыгыла кожо жүрерге амадаар; бу алтайда эткен керегин, жүрген жүрүмин үргүлжик жүрүминде онон ары улалтар. Үстиги ле алдындагы эжерлеп жайаган жүрүминен, салган салымынан чыкпаска кичеенер.

Ада-өбөкөнүн жерине барган кижинин алыксаганын, жиксегенин, ада-өбөкөгө күндүү-күреезин табыштырып берген кийининг катап нени де сурабас, алыксабас.

«Божогон кижининг үчинчи күнинде кумак чачар, аш-курсагын, кийим-тудумын өртөп берер. Жетинчи күнинде керектегенин, сураганын жеткилинче берип жандаар, оного бир жылында. Сураган немезин ончо бербези ол, энг ле калганчызын жылында берип өртөөр. Божогон кижини жерлеген күн (үчинчи күнинде) онын андагылары озолодо эбирер, төрөөн-туугандарын, айлын. Божогон кижини жети коногында ак-жарыктан ырап барганын ондоор». (С.Челтуев)

«Озогызыла болзо, кижини божогон жерде ачу аш тузаланбас, жүк ле жер аякка урар. Чынына келзе, божогон кижини жерлеп жерге барза, эр улус барар, үй улус, кыс балдар барбайтан болгон, ондый чүм-жанг озодо болгон. Божогон кижини ада-өбөкөнниң жерине табыштырза, жерге төжөгиле салар. Агыштан жер (межик) жазаары – ол жарабас. Ак-жарыкта эне өзөгинен чыктын, атанган, жер энеге жанар. Межик – жерге салган агыш жепсел, буудак болор атанган кижиге». (С. Талкыбаева)

*Божогон кижини жерлеер тушта, алтай чүм-жангыста бир жаан учурлу, ончо кижиликтинг келетен жүрүмине керектү, жастыраарга жарабас – «**кара жердин оозы**» деп **чүм бар**. Бу жылдын төрт ойинде (кыш, жас, жай, күс) солынып турар.

«Кара жердин оозын Кардын жолы (Млечный путь) деп бызырайган жылдыстар темдектеп жат. Онын куйругун көрүп, чүм-жанды өткүрер. Энг ле тынг ого келижип турар ой – тулаан айдын учы ла кандык ай. Бу ойдө мыны аярып турар керек, арткан ойлөрдө ол эмеш кыйыжып турар. Бу ойлөргө келижип турза, божогон кижини жерлеер жерине жетирзе, көлүкти күн тескеери, бөлдөндире

жүргүзип тургузарын ундыбас керек. Чике онын оозына келиштирзе, калык тыш жатпас, чыгымду болорынын темдеги» – деп, Станислав Григорьевич Челтуев жакарат.

*Божогон кижиге туштап келген туура улус 50 салковойдонг ас эмес (көптөдө болзо, артык) акчала болуш жетирзе, жакшы болор. Болуш жетирген улустын ады-жолун бичип турза жакшы, кийинде чур-чуманак өтсө, жуук улустарына табыштырып берер, бала-барказы, төрөөн-тууганы билип жүрер, кемненг кандый болуш жетирилгенин. Жүрүмде ончо неме жандырылузы маат жок, ол болуш жетирген улуска андый ок болуш жетирилер.

*Албатыны азырайтан, чайладатан аш-курсакты аайлап-баштап салып жат. Тойго белетенген чилеп, жүзүн-жүүр салаттар этпей жат, же арткан аш-курсак болор жанду. Этти улустын алдына аайлап салып, аргалу болзо, эргизип, ооктой кезип салза жакшы, ачу ашты ас тузаланып, тобракка туружып келген улуска чөбчөйгө уруп, кажы ла кижининг жанына тургузып койор керек. Ичпес те кижини болор, ичер де кижини болор. Божогон кижининг калганчы чайын, курсагын арбынду, жакшы, амтанду, жеткил эдип белетеер, жерге барып турушкан, жуулган албатыны ончозын чайладып аткараар жанду.

1. Айлу-Күндү жеринен ырап барган кижини аайлап баштаары

*Кижини божогон кийинде, үчинчи күнинде, жери жазалат. Жерди терен казар 1,5 метрденг ас каспас. Ненинг учун дезе, кандый ла оору-жоболду улус болор, онынг учун терен жерге салза жакшы. Эре-Чуйда

сөөксалгышты ару, чебер тудат. Сөөксалгыштын (клеттин) ичин бөслө эбиреде чындыйлап кадап жат. Бөс артып калза, оны өскө немеге тузаланбас, кол арчыыр жыргышка тузаланып койор.

«Божогон кижинин агыш-тажын белетегенде, мал сойышта жуук улус турушпас жанду. Ачуны туш-туура улус көдүрижер, бойынын кижизи жер каспас, агыжын тутпас деген чүм болор». (С. Челтуев)

*«Кижини божогон айылда күскүни жабар жанду. Ненин учун дезе, божогон кижинин сүнези күскүге удур келер деп жат. Онон бир жартамал: кижинин суузын күскү тартар деп жат». (С. Челтуев)

Божогон кижини бала-барказы, жуук төрөөндөри жунбас. Эки-үч кижини – нөкөрлөрүнөн, көрүштаныштарынан божогон кижини жунар, жазап кепкийимин кийдирер. Божогон кижини жунган кижини колун арчынду суула жууп, аластанып алар. Сүнези киртип калбазын, жулазы жастыгып, оору-жоболго, кара немеге бастырбазын деп, кижини жунган улуска коларткыш, самын беретен жанду.

*Божогон кижиге нени төжөөр? «Айылду-журтту кижини болзо, тойлонгон кийис төжөгүн төжөөр, онын жүзүн тескери ары баштандыра салар. Ол эмесе эр кижизинде төжөк жок болзо, үй кижизинин кийис төжөгүнүн бир кадын сөгөлө салар. Келин кижинин төжөгү эки кат жүстү болоры ол деп жартайдылар». (С. Челтуев)

Озодо улус өлөңди баштыктайла жастап ийер болгон, эмди тоны болзо, жастандырып ийет.

*«Божогон кижинин күнине сойылган малдын эди үзе кайнадылар, малдын сөөгүн жара чаппас

жанду. Сөөк-тайагы сынык мал ийбес. Темдектезе, эржине малды минип жүргөн кижини болзо, адын сойгылайт, сөөгүн жара чаппас, онын туйгактарын, бажын терезине ороп, ыраагына, ару жерден оро казып, көмүп салар». (С. Челтуев, А. Тадырова)

*«Ачу болгон айылда тын куучындашпас, каткырбас, сүйүнбес, токыналу, төп, араай отурап жанду. Божогон кижини керегинде куучын болзо, онын жакшы эткен керектерин эске алынар. Божогон кижинин бажына кижини отурап, эр-киндиктүнүн жанына эр кижини отурап, эдектүнүн жанына үй улус отурап, отурган улус солынып турар жанду». (С.Талкыбаева)

«Кыс бала, уул бала 25 жаштан кичик болзо, отурага жарабас. Ненин учун отуруп жат дезе, алдаачы божогон кижинин колына кижинин, малдын жулазын сугар. Алдаачы кандый ла болор: жакшы да, жаман да, же жанында отурза да, түйгөй ле сугуп салат, онын учун жерге жедип, кижинин колун, сабарларынын ортозын шиндеп көрөри ол болор». (С. Челтуев)

*Божогон кижини жаткан жерде чайлабас, жыт болор аргалу. Келген улус отурап эдип, отургыштар белетеп койор. Ненин учун дезе, божогон кижинин бала-барказына, төрөөн-тууганына туштап көрүштаныштар келзе, эн ле озо божогон кижини жаткан кыпка кирип, эзедип отурап. Кижини жаткан кыпты ару-чек тударга албаданар. Эмеш отурган кийинде улусты өскө кыпка кычырып чайладар.

*Божогон кижинин от-очогунун калганчы күндүүзүн үчинчи күнде, эртен тура, улус чакпырашпай турган өйдө, көрөр-угар, билеечи улусты айдып, адын адап, кычырып, от-очогунан курсак

кангырзыдып берип жат. Айдарда, божогон кижини бу ойдо бойынын күүн-санаазын айдып барар. Ол жүк ле угаачы, көрөөчиге билдирер. Бу ойдо айылда отургандар тым отурар учурлу, кандый бир табыш болзо, божогон кижинин сүнези чочып, жүре де берерден маат жок, айткан сөстөри де билдирбей калардан айабас.

Онойдо ок жерге барар ой жууктап келеетсе, ончо бала-барказы, жуук төрөөндөри бир жерге жуулыжып, калганчы чайын кожо ичер, жер аякка жуук улустары калганчы күндүү-күреезин урар.

*Кижинин жаткан жерин ару тудар. Конфеттин чаазынын, өскө дө шүлүрди салатан пакет белетеп салар. Ол тоодо күүдүрип салган таңкы көптөй берзе, ол шүлүр салатан пакетке төгүп салар. Кийинде ол шүлүрди жерге улус жүре берзе, ончозын жууйла өртөп ийер, болгон ло жерге чачпайтан жанду.

*Божогон кижини чыгарар алдында, эн озо жер аягын чыгарып жат. Жер аякты болгон ло жерге, журттын ичине чачпас. **Сөөкти чыгарып, жерлейтен жерге апарып жатса, жер аяк чачатан жерге токтоп, оны чачып жат.**

Кезик журттарда (Мукур-Таркаты, Белтир) жер аяк чачатан жерлер бар, жаңыс аай эдип ого чачадылар. Теленит-Сортогой журтта кижини жерлеген тобрагынын келтейине чачат. Ортолык, Көкөрү, о.ө. журттарда кижини баспас ла жерге чачар дежиб, чачкылап жат. Мынан көргөндө, бу чүмди жаңыс аай эдип, “жерге” барып жаткан жолдо, оро болзо жакшы, ого ло чачып ийер.

*«Божогон кижини айлынан чыгарып жатса, будыла чыгарар, ненин учун дезе, кижини ак-жарыкка эненен туулып чыкса, бажыла чыгар, атанза, будыла чыгар. Онон ойто күн тескери эбирте-

ле апарар, көлүккө бажыла салар. Жерде бажыла күнчыгышта жадар, будыла күнбадышта жадар. Ары атанган кижинин сүнези турза, күнбадыш жаар баратан жанду, крестү улустын бажын күнбадыш жаар жуур, сүнези турза, күнчыгыш жаар барар».
(С. Талкыбаева)

*Божогон кижини үч күни өткөлөктө, күн ашкалакта, тал-түшти кыйып чыгарар, эки саатта. Сөөкти апарып жатса, тыштандырып апарар, ачунун жолы уур, күч жолго барып жаткан, тыштандырбай апарбас; эки катап токтоор, үчинчизинде жерине жедер. Жерге барган улус көлүктөрүн күнчыгышка баштандыра тургузар.

*Божогон кижини үйдежиб, төрөөн-туугандары, жуук улустары жерге баргылайт. Онын учун аяк-казанга жаш келин-кечилдерден, эр улустан арттыргызып салар керек. Жакарып айдар, ончо не-неме кайда жатканын көргүзүп берер: аш-курсакты аайлап саларын, артышты белетеп, жыргышты табыштырып, айылды жалмаарын, полды жунарын, артыштаарын.

*Божогон кижини чыгарар алдында, аш-курсактын үстин жабар жанду. «*Жаман алдаачылар курсакты кармап, жалап барар*» дежер. Кижини ада-өбөкөнүн жолына үйдежиб ийеле, айылда арткан улус ишти баштап жат.

*«*Айылдын ичин жалмаар, сүлүрди төгүп, жунуп ийер. Туранын кыптарын аластаар, божогон кижини чыгарза ла, жаткан жерге агаш (полено) салар. Онын учуры: жер ээлү деген темдек болор*».
(С.Талкыбаева)

Бу чүмди жаш балдар эмес, жаан улустар эдер

аргалу, мынанг јескинбес, коркыбас, ненинг учун дезе, ада-өбөкөнниг јерине өйи келзе, ончо кижилик атанар, мындый ла јолло јүрер. “Баш чыккан кижии» арутаар, чирбиир, јер аяакты чачар деп ылгаары јок. Мындый учуралдар кезик јурт јерлерде база бар. Мыны ончозын иштеп бүдүреле, ончо иштенген улус колын јунуп, аластанып алар, онын кийнинде аяак-сабаала берижер учурлу.

Бу чүмди ончо улус јазымы јок јангдаар јангду, ол не дезе, ончо јаман неме аруталып, божогон кижиле кожо барар учурлу. Онын учун айыл-јуртты, оточокты арутап, аластап јат.

*Арчынып-арутанган кийнинен, божогон кижини үйдежип, айылда арткан улустарды азырап ийерге белетенер керек. Кижининг калганчы чайын, курсагын јибей, ичпей јанбас.

*Јерге барган улустарды уткыырга белетенер: көнөктү суу, артыш быладар (өтөккө салып былатса јакшы, от өчпөс), јыртыш бөсти ажындыра белетеер, сакыыр. Келген улустыг колына суу уруп, јыртышты үлеер, улус колдорын јунуп, арчынданар ла аластанар, онон кирип, изү курсагын, чайын ичер. Јыртышты кезик јурттарда јерге барып үлеер. Мыны түзедүге экелгедий, ненинг учун дезе, јерден улус келип, колдорын јунуп, јыртышла арчынза артык болор.

Улусты уткып, артыш быладып, колдорына суу уруп, јыртыш үлеерин эр улус эдетен јангду.

2. Божогон кижининг калганчы күндүү-күреези

Божогон кижининг јанына ангылу курсактын баштыктары – кемиле узуну 40 см, јалбагы 30 см – өткүре јаан эмес эдип белетелет. Тажуур аракы тургузылат. Јер аяак јазалат.

Мынынг ончозы не учурлу, канайда салынар јангду, јартап турубыс.

“Јер аяак” дегени – бир јаан эмес сабааны алып, үстин ак бөслө јабып, чике ортозынан ойып койор, ол үйт ажыра аш-курсак салынар.

Эзен јүрерде, тагкы тартып јүрген болзо, тагкыны күйдүрип, кижии бойы бир эмеш соорып, тагкы салар эдип белетелген јерге салып койор, бу тагкылашканы болор.

*Озо ло баштап кижии божогон айылга келип јаткан төрөөн-туугандары, јуук көрүш-таныштары белетенип келип јат. Нени экелет: аш-курсак (конфет, чай, о.ө.), ачу аштанг нени экелер күүндү, бойы билер. Божогон кижии курсактаг нени јакшы көрүп турганын экелип салза, јакшы болор.

*Божогон кижининг баштыктары ла тажуурынын тоозы:

«6 баштык көктөлөр (3 баштык кожо салынар, 3 баштык өртөлөр), чай салатан кичик баштык јазымы јоктон көктөлөр учурлу, оны тоого кийдирбей, калаш салган баштыкка кожо салып койорго јараар». (С. Талкыбаева)

Кожо чыккандары, јуук јүргендери, эне-адазы бир тажуурдан тургузар, онон өскө банкада аш-курсак болор, бу ончо јуулган күндүүни кожо салары ла өртөөрине сыгарлай бөлип ийер. Баштыктарга

курсакты аайлап-баштап салар: бир баштыкка эт салза, бирүзине – тамзыктар: конфет-печеньелер, бирүзине – калаш, боорсок.

*Эң ле озо аш-курсакла күндүлөп жада, божогон кижинин жүзүн ачар. Эжелген курсагын божогон кижинин эң ле озо баштыктарына күндүзи эдип, оноң жер айагына үчтен томын (чымчып) кичиктен сындырып, курсактын бажынан салар, тажуурын эң озо тамызар жаан тажуурына, оноң – жер айагына.

*Кичинек эдип салганда, онын једими көп болор. Канча кире көп салынар (курсак јеткил деп), алдаачызы тойбос деп, билеечилер јартайт.

Јер аякка аш-курсакты салза, колдын сыртыла салар (тескери јаныла), ачу ашты күн тескери үч катап айландырып, эки катап тамызар, үчинчизинде ончозын урар, оноң күндүлөп јаткан кижии бойы, бир эмештен чөөчөйгө тамызып амзар, ууртаар. Ол чөөчөйлөшкөни болор.

Бу төрөөн-тууганынын, эчишкендердин ак-јарыкта жүргенинин калганчы күндүү-күреези.

*Божогон кижинин бажында отурган кижии јер аякка аш-курсак салып јаткан улуска јартап айдып отураар, кайда кандый курсак јатканын, нени кайы тажуурга ураарын. Келген улус билбей де калардан маат јок.

3. Божогон кижиле кожо нени салар, нени салбас

Ада-өбөкөнин јерине барган кижиге не-неме керек јок деген санаа болбос учурлу. Ненин учун дезе, кижии ак-јарыкта канайып жүрген: јиген-ичкен курсагы, сүүген кийими, нени јарадып турар болгон – ончозы алтай кижиде болор јанду.

*Бу калганчы өйлөрдө божогон кижии нени күүнзеп турганын, кандый кийимин алыксап турганын – онын ончозын кам, «неме билер» улуска барып, айттыртып аладылар. Ол улус оны јарт, чокым айдып берет. Учуринда айдып берген кийим-кежиктин ончозын салбас, бир-бирүзүн арттырып алар. Ончо ло сураган не-мени јеткилинче бербей, арттырып алала, јети конокто эмезе јылында өртөп берер. Алдаачынын табына салдырбас – деп, билеечилерис јартап јат.

*Божогон кижиге кийдирген кийим тар, тапчы болбос керек. Тар, тапчы болзо, «ол јерде» кижии тапчы кийимдү јажын-чакка шыралап жүрер. Кийимин кийдирип, эр де, үй де кижинин јака-топчызын кезип, арттырып, бала-барказына бедии, ол эмезе төрөөндөрине берип ийер.

*Божогон кижиле кожо алтын салбас, алтыннын јолы буудакту, кинчектү, уур.

*Тус салбас.

*Эмеген-өбөгөн улустын бир-бирүзи божозо, ого айыл-јурт туткан тушта көжөөлөнгөн көжөөзинин бир јанын салып јат, эр јанынын көжөөзин – эр кижиге, эпши јанынын көжөөзин – үй кижиге.

*«*Үй кижии эзен-амыр жүрзе, чадын јууп жүретен. Ол божогондо, бажына јастандырып ийер, ол эмезе сургуул (кожо тулундай чагына өрөр) эдип салар. Анан артканын тобрагына кожо салып ийер. Ол јерге барза, ончо неме некелтелү, ол тоодо – чаи.*» (С. Челтуев)

*«*Кыс, үй кижиге ийне, учугын салар, оймок, кайчы. 7 ийне салар, 7 жүзүн учук салар (кара учук – атанганнын учугы, ак учук – ак-јарыкка жүрген учук, бежүзи жүзүн-јүүр болзо, јараар. Учукты бүдүнге салбас, эмештен сабардын бажына орой тудуп үзүн ийеле, салып койор. Ненин учун дезе, үй кижии, кыс бала учурында көктөнөр, јамаар. Јелбегеннин*

*јети кызына бирден учук, ийне сыйлап, кинчекти
јенгил өдөр деп айдып јат». (С. Талкыбаева)*

*Ўй кижинин, кыс баланын кулагы ўйттү болор керек, кулагына мөнгүн сырғаны кийдирерге јараар деп айдыжат.

Анааргы јерге барза, кижі ак-јарыкта ончо эткен кереги учун каруулу болор: узун куртты кулагынын ўйдинен божодор, кинчегин актап өдөр.

*Јүрүминде эрјине малды (атты) минип јүрген болзо, адынын ээрин кожо томдоп салып јат. Минген адын кижі божогон өйдө эмезе келишпезе, жылын бергенде сойып јат. Кезикте сойбой до јат, ол улустын бойынан камаанду.

*Божогон кижинин кожо салып јаткан кийим-тудумын кичик јерден кезип, јыртып, аяк-казанын, тажуурларын, курсак салган шилдерди арсайта томдоп чабып јат. Бүдүн неме салза, ол кижі оны алып болбос, анааргы јерге барган кижинин эдимдери томду болор керек – ойто кайра келбезин деп.

*Суску, чөйгөн эмезе оогош казанын, аягын, калбагын салар. Чөйгөнди куру салбас, эмеш чай урар.

*Божогон кижиге белетелген баштыктарды ла тажуурларын салар.

*«Ўй кижі божозо, колтыгынын алдына јаан эмес арчуул (бир байыр) кыстап ийер, өңи кызыл эмес болзын, бу кайындарына апаратан арчуул – күндүўзи. Ол 3 эмезе 5 арчуул болорго јараар. Озодо улус «арчуул болзын» деп, бир байыр бөс экелетен болгонын айдыжат. Эмдиги өйдө ол до ундылып барып јаткан чўм, оны јүрүмде тузаланар керек. Ол бөс көп јуулып калза, оны јыртышка да тузаланып ийетен». (Ч. Белешова)

*Кижини јерге түжүрип, ўстин агышла јапкан кийинде, ўстине (эр киндиктүге), аргалу болзо, кийис јаба салар. Эмдиги өйдө улус эр де, ўй де кижини кебисле јабып јат, онон тобрагын чачып јат.

*Божогон кижини јууган кийинде, өйлөр өткөн соңында, катап-катап сөөк јарандырып, јуунадып, аайлап баспас. Бистин Эре-Чуйдын улузында ондый јан јок. Алтай јанла болзо, кижі байланып јүрер јанду. Сөөкти јууганынан бери ўч жыл өткөлөктө сөөккө келзе, тоозыла сынарлай таш алып чачар. Јер – уур неме, јенгилдедип турганы ол болор. Эскирип калган сөөктөн таш чачпас. Божогон кижинин сөөги јаранып турза, јаманга, эскирип турза, јаандардын айдыжыла, ол јакшыга.

4. Јерге барып, неме өртөөринин аайы

*Ончо немени өртөөргө, агыш ажындыра белетелип јат. Кургак агышты эмеш жоонодо (чичке агыш капшай кўйер) жарып, таарга салып, јерге барза апарар. Өртөйтөн агыжы 5-7 толукту болор, јаман да эжер болбос, курсак көп болзо – 7 толукту, ас болзо – 5 толукту, агаштын кыска-узунынан камаанду. Өртөйтөн кийими болзо, курсакла кожо өртөбөс, чедендеп туткан агышка улай база бир кып эдип тудуп ийер, ого кийимин өртөөр.

*«Кижини јерлеп, тобрагын чачкан кийинде, улус айыл јаар калганчы изў казанын ичерге баргылайт. Јуук улустары билеечи, көсмөчи кижиле кожо артып, јерлеген кижинин бажы јанынан јер аяк казып, эбиреде јердин өлөңинен салар. Ол ана-

аргы улустын јер айагы андый болор учун, өлөң салар, оноң аш-курсакла күндүлеер. Оноң ары өртөп берер аш-курсагын ла кийимин өртөөр. Өртөөр аш-курсақты, тажуурларды тудулган агыштын ичине тургузып, от көнүгип күйзе, кижинин адын адап-кычырып, баштыгын салар». (С. Челтуев)

Өскө улус чала эмеш ыраагына барып, тым отургылаар, а көрөөчи, угаачы кижини бир-эки кижиле кожо артып, кижинин адын адап кычырар, «алыгар, јигер» деп айдар.

«Јаан кижини болзо, адын адап кычырарга, бу да кижини јалтанар, онын учун божогон кижинин адын адайла эјем, кудаң, акам, таайым деп, төрөөң учурына келиштире төрөөңзип кычырар». (С.Талкыбаева)

Бу өйдө көсмөкчи кижини ончо көрүп, угуп јат. Ол неме ончо күйгенде, коқты көрөр: салган курсақтың ончозы күйгөн бе, јок по.

Божогон кижинин күүнзебеен курсагы болзо, күйбей де калардан маат јок. Ол күндүүни эткен кижинин курсагын албаганы ол болор.

Айылга јеткенде, ончо көргөңин, укканын улустарына јартап, јакарып, айдып берер.

*Божогон кижини јерлеерде – кумагын чачып турушкан кийинде, аш-курсагын амзабай јанбас. Божогон кижини сөксалгышка кандый јолло апарган, ойто ол јолло мендебей, токун јанар. Јерге барып, үлежип турубыс деп, аш-курсак амзабас, ол ончо коомойго јетирер. Кижини јерлеген күн, алдында өйлөрдө, айылда улус отура конотон болгон.

5. Божогон кижинин јети коногын ла јылын берери

Божогон кижинин јети коногын өткүрер јанду. Бу чүм Мукур-Таркаты јуртта өткүрилбей јат. Ол алдындагы өйлөрдө болгон ло чүм-јан. Өскө јурттарда кижинин јети күни јазымы јоктонг өдүп јат. Бу керекти кам улустарыс мынайып јартап јат: «Кижини божогонун јети коногында сезер, ол келип эбирер, онын учун ончо керектеген немезин берер учурлу. Ары атанып барган кижинин ончо немезин јеткилинче бербезе, ак-јарыкта јүргендерге коомойы једерден маат јок. Јеткилинче бербезе, божогон кижини кайда ла аракы, той-јыргал, коомой болгон јерлерде јүрер». (С. Челтуев)

Айдарда, кижинин јети коногын өткүрер керек.

Кижинин јетинчи коногын ла јылын бергенде, аш-курсагын белетеп, малын сојор.

*Јети конокто ло јыл бергенде, чайдын баштыгы болбос, чайды кайнадала, шилге уруп өртөөр, айракчеген, оноң – тажуурлары. Јети конокто до, јылда да үчтен баштык болор: эттин, калаш ла ак курсақтың, конфет-печеньениң.

*«Јети конокты өткүрзе, алтынчы күнде немелерин өртөп берер ле отура конор. Айдарда, алтынчы күннин түнинде, јетинчи күнге удура, улус отура конор учурлу. Бу түннин 12 саадынан ала јетинчи күнине, таңаары јуук, божогон кижини эбирип барар. Учуринда божогондор таңаары јуук ла кызыл энгирде чыбазар». (С.Челтуев)

*Божогон кижини эзедип, калганчы јолына келип албаган улустын экелген күндүү-күреезин баштыктарга бөлө-бөлө, бир кижини аайлап-баштап

салып турар керек. Азылган аш-курсактын кажызынын ла бажынанг (улус амзагалакта) жаан эмес банкаларга салып турар, учурында. Ончо курсак салынган кийнинен, бастыразынын тоозы сыңарлай болор жанду. Сыңар тоого јетпей турза, јемеп салып ийер керек, белетелген курсактан туура аларга јарабас.

Келген албаты чайлап, изү казанын ичип отургылайт, курсагын ичкен-јиген улус јана берет. Бу өйдө тал-түш кирези једип барза, јерге јуук төрөөн-туугандары баргылайт, тоозыла сыңарлай (11-13-15).

Эн озо јерге барала, кижинин бажы тужынанг јер аяк казып, өлөңлө эбирте салар, аш-курсак салып барган улус – ончозы күндүлеер (чай, ачу аш тамызып, курсак салар). Онон ары божогон кижини јууган өйдө немени канайып өртөгөн, анайып ла өртөөр. Ойто јанып јатса, каскан јер аяктын үстин јалбак ташла јабып салар жанду, оны јапшай барбас.

Онон неме билеечи кижини нени көргөнүн айдып берер: келгенин, јигенин, нени айдып барганын, о.ө.

Божогон кижини јылына јетире сакыыр деп айдыжып јат. Мыныла колбой түшке де кирер аргалу, көсмөчи улус көрүп те маат јок. Је јылында немезин өртөп табыштырган кийнинен, тоқынап, ырап јүре берер деп, билеечилерис јартайт. Мындый тыш јоктор болуп турза, алтай кижини байланып јүрер. Өскө укту калыктын куучындарын угуп, улус чайладып турум деп чакпырабас. Ойинен өдүп турза, ары-бери јорыктап, тоқынадып салар.

V. Алтай кижинин ак-јарыкта јүрерде тузаланатан чүм-јандары

Алтай калыгыстын айландыра телекейге көрүм-шүүлтезин, кылык-јангын көргүскен эн чындык, эн жаркынду кереги – ол онын байлу чүм-јандары ла чактарга бузулбас ээжилери. Бу жандалып келген ээжилерди буспай, байлыкты байлап билери «этикет» деп адалар.

Кажы ла алтай укту кижини бойынын тазыл-тамырынан, канынан жандаган чүм-јангын айрып та, онон качып та болбос. Ненин учун дезе, бисти Кудай јайаарда, алтай кижини эдип, жандайтан жангысты эди-канысла, тазыл-тамырысла, үстүги ороонло, алдыгы ороонло тудуштай јайаган. Чүм-јангысты јазап шүүп, терен сананып көрзө, ол бой-бойын јөмөп, курчуузын тындып турганын ондорoor.

Бу бажалыкта кижиликтин ончо јүрүмине, айыл-јуртына, ар-бүткенине, агын-суузына, кижилик бой-бойын тоожып јүрерине, о.ө. керектү чүм-јандарды көргүзедис.

Канча да кире чак өскөргөн, “кал үйе” деп айдып турзабыс, је бистин балдарыска байлу чүм-јандарыс, кейдий, кереес болор. Ненин учун дезе, олардын јүрүми, јолы, једими – ончозы жандаган чүм-јангында. Алтай кижинин бажырып јүрген ле жандаган јангы – **Көк Јайаан**. Ончо неме ээлү, олардын ээлерине бүдүп айдынган, мүргүген, байлаган Алтай-Кудайы – **Ак јанг болор**. Кажы ла калыкта өзөгиле өткөн, тамырында шинген, жандаган јангы бар. Ол чүм-јандарды јүрүмде тузаланбаза, Ак јангын жандап, алканып, бажырып јүрбезе, кижиликтин јүрүми

кунураар, артаар, јолы јабык болор, астап, чачылып, өрө өспөс.

Бу ак-јарыкта жүрерде, алтай кижиге билип жүрер керек: үстибисте Кудай бар, орто ороондо бис бар, алдыгы ороондо атангандар бар, ээлү элчи алдаачы бар.

Кажы ла кижиге эмди ле жүргенин сананбас керек, келетен жүрүмин, азыраган балдарынын јолын, ырызын сананар керек. Эткен кинчек кижинин бойына келбес, ол балазына, баланын балазына барып, јолдоры туйукталардан маат јок. Ончо жүрген жүрүм, эткен керек байлу, учурлу, некелтелү, оны кажыбыс ла билер учурлу.

Эне кижиге, ада кижиге чүм јангын јандап, байланып, эртен-энгир алканып айдынып турар учурлу, азыраган балдарын база үредип јакарар, кудайы јок кижиге болбос.

Кижиге ак-јарыкка туулганда, Јайаан кажы ла кижиге јайалталар берип салат. Ол јайалталар кезик улуста ойинде ачылбай калат. Јайалталарды ла кижиге бойынын јолын ачарга, тагылдарга тагылып, Кудайдын курчуузына кирер керек. Ак-јарыкта жүрген кижиге јастыралар этпес, төгүнле жүрбес, карала урушпас, чындыктын јолына чыгарга албаданар. Јүрүм – ол учы-кыйузы јок јол. Кижиге божозо, сүнези-санаазы кожо барып јат. Сөөк-тайагы јерге салынып јат, көлөткөзи бу јерде артып јат. Көрмөс деген неме ол болор. Кижинин сүнези-санаазы Алтайда ла жүрүп јат. Онон ары јолго чыгарга, кижинин сүнези ылгаш-өткүш өдүп јат. Бу жүрүмде карала жүрген улус кайра келбес јолго барып јат. Акка күүнзеп жүрген улус үргүлјик јолго барып јат. Онон ары кижинин сүнезинин јолы Көк Ајаска барып јат. Анда айланчык, ол «Кудайдын алдына келе-

ле, айланып чык» дегени. Кудай эбиртсе, ак-јарыкка ойто катап туулып, келип јат. Онын учун божогон јаш Бырканды јепсеп салатаны ол.

Кижинин куды Кудайдан от ажыра келип јат, онын учун алтай кижиге јандаган јангы, Кудайы аайынча, От-Энени кичееп жүрер учурлу.

1. От-Эне Кайракан

Алтай калык јебреен чактан бери от-очогын байлап, алкап жүрген. Оттын ээзи бар, оны От-Эне деп адап, алкап, ого баштанган. От-очогынан кажы ла биленин, јурттын ырызы камаанду. Јангы айыл-јурт төзөлгөннөн баштап, кажы ла јиит биле одын байлап, онын байын бастыра жүрүминде буспай, чеберлеп жүрер учурлу.

Отло колбулу чүм-јандар очоктын ээзи болгон үй кижинин колында. Оттын ээзи – одус башту От-Эне, кырык башту Кыс-Эне – биленин одынын коручылы, бала-барканын, мал-аштын, јер үстинде бастыра тынду немелердин јайаачызы. Онын учун јанды јандап, алкыш-быйанын алатан. Биленин от-очогынан јаан неме јок.

Алтай укту болуп бүдеристе, от-очогысты байлабай жүрүп болбозыс. Үй кижиге одын күндүлезе, эдектү кийимдү, карызы көрүнбес јенги узун кийим кийер, бажында арчуулду чөгөдөп отты күндүлеер учурлу.

Алтайкижиге от-очогында отурып, айылчылардын экелген ле кандый бир солун курсакты амзаар алдында, эн ле озо отты күндүлеер учурлу, онон бойлары јиир. **Той-јыргалдан экелген курсакты отко амзадар. Баш чыккан, коомой болгон јерден келген курсакты отко амзатпас.**

Ак аштанг эткен курсагысты отко эжерлеп саладыс, ончо курсакты оттын бажы јаар салар жанду (печкенин эжигин ачып салар). Отты күндүлезе, ого кандый курсак саларын кезик улус жакшы билбес, анчада ла эмдиги жашөскүрим билбей жат. Отко сарју, талкан, курут, аарчылу сарју, быштак, эжегей, каймак, теертпек, боорсок салар. Ачу аш чачарга жарабас, ненин учун дезе, от ээленип калар, сүтти агыш аякка уруп, агыш калбакла он колло чачып жат. Жаңы садып алган чай болзо, оны кайнаткан кийинде, эн ле озо отко амзадар, кайнаган чайдын баштапкы аягын ээзи бойы озо уруп ичер.

Кой сойзо, отты этле күндүлеер. Кайнап калган эттен: сүме кабырганан, төштин бажынан, богононон, јумурдын бажынан, жарыннан, төнмөктөн, јалмаштан эжерлеп кезип салар. Курсакты отко салып, «**Чөөк, Кайракан, От-Эне, кырык башту Кыс-Эне, азыраган малымнын эдинен амзадып турум**» деп айдынар.

От-Энени кандый учуралдарда күндүлеп жадыс?

*Жылды чыгып, жаңы жылга алтап јатсабыс, Чага байрамда.

*Ончо неме тутакталып турза, одысты кодүртип жадыс.

*Жажыл бүрде, Сары бүрде, баштапкы катап Тенгери озонзо (күкүрттин табыжы угулза).

От – јурттын бажы. От-очокты байлабай жүрзе, От-Эне алкыш-быйанын биске бербес. Отты байлабаза, айыл-јурт кериш-согушту јадар, ырысту, амыр жүрүм болбос. Бала-барканын јолы жабык болор, ончо болор керектер тутакталар.

От-очокты алкаган тушта, От-Эне деп баштанадыс, ол ненин учун дезе, жүрүм берген Умай-Эне отты чеберлеп, корулап жүрет. От-Эне бисти азыраган, жылыткан, жүрүм сыйлаган.

Отло колбулу бир канча жарабас эжилер ле оттын учуры керегинде чүм-јанды јаан јашту болзын, јаш улус болзын билип жүрер керек.

Отло колбулу бир канча жарабастар:

*отко сүрее-чөп өртөбөс, отло танкылашпас;

*оттын күлине базарга жарабас, отты, турунды алтай баспас;

*отту күлди төгөргө жарабас, күлди јер сайын төкпөс, мал-аштын, кижинин будына, көлүктин көлөсөзине оролбос ару јерге бир аай эдип төгөр;

*оттон јетире күйбеген турунды алала, тышкары чыгарга жарабас;

*от јаар мылтык, бычак, учкур неме уулаарга жарабас;

*отко кирлү, быјар неме өртөөргө жарабас;

*от ажыра бой-бойына неме беришпес;

*кижи божозо, ого курсак салбас;

*кадулу агаш отко салбас. Оттын ээзин кадаар, оттын ээзи ачынар;

*күлди түнде, күн ашкан кийинде, күн чыккалакта төгөргө жарабас;

*отло балдар ойнотпос, отко түкүрерге жарабас;

*отко танкы таштабас, ол чилекейлү, От-Энеге түкүргенине түнгей болор.

Оттын учуры јаан:

*от кижинин айыл-јуртына кара неме божотпос;

*от кижинин кара, јаман санааларын јоголтор;

*оттын ла артыштын болужыла кижн сынын сергидип, баланын кабайын, айыл ичинин эдимдерин, мал-аштын кажаа-чеденин ле онон до өскөзин арутайт;

*от бастыра коомой салтарын јетиргедий тутактарды арутап јат;

*от – биленин, айыл-јурттын курчуу-куйагы.

Эмдиги өйдө јашөскүрим от-очогын байлабайт. Одырган одын кижн байлабай турза, курчуузы жукарып, куйак-ырызы јок болуп калар. Онын бажында кижинин су-кадыгы уйдап, ончо немеге јолы туйук, кара санаага салдырып, коомой јүрүмди јүрер. Ол өйдө **айыл-јурттын одын неме билеелчилерге көдүртер керек болор. Бу јаан чүм-јан.**

«Үй кижн чачын качан да одына салбас. Уул балдардын чачын кесе, от-очогына саларга болор, ненин учун дезе, кижинин от-очогы ару неме». (С. Челтуев)

Эр киндиктү От-Энеге курсақты озо амзатпай, бойы озо амзаза, От-Эне ачынар аргалу. *«От-Эне кичик баланын ла јүй кижинин јаманын таштап койор, эр киндиктјге ачынын калар»* деп, јаандардын јартамалы бар. Онын учун айылдын эр киндиктү ээзи От-Энени ундыбас јанду.

2. Барлу келин кижинин байы ла ак-јарыкка туулган баланын, киннин байы

Алтай улус баланы Кудай берер деп айдып јат. Алтай улустын учурында баланын суузы эн ле озо от-очокко, күлге түжер. Онын учун алтай улус

от-очокко сүрее-чөп салбай байлап јат. От-Эненен айылдын ээзи кижн јадын-јүрүмине, эзен-амырына, бала-барказына курчуу-куйак болзын деп суранып, алканып јат.

Алтай улуста балалу болорго турган кижини байлап, мынайда айдып јат: “барлу кижн”, “көчөлү кижн”, “түүнчектү келин”. **Барлу келин кижн байланып јүрер јанду:** бажы ачык јүрбес, ай эскиде болгон ло јерге барбас, карды ачык јүрбес, улустын тили, оозы тийбезин деп, нени-нени тагынар, темедектезе: сырга, јыламыш, тепшүр, онон до өскөзи; болгон ло јерге кырыш-уруш чыгарбас; албаты-јоннын ортозында эдектү кийим кийип јүрер учурлу; мөңкү көдүрген јерге барбас, арга јокто барза, аттын чылбырын бууланып барар; јип иирбес, түүбес, ненин учун дезе, баланын кини мойнына, колына оролор деп айдып јат; аттын јепселин: армакчыны, ээрди, куушканды, үйгенди, о.ө. алтап баспас.

*Барлу јүрген улус не-не болуп, балазын оорып салза, бу учуралда өйи јетпеген баланы айыл-јуртка кийдирбес, көндүре барып, јууп салар јанду. Јаңы чыккан бала бир канча ла коноло божозо, јаан кижн чилеп, үч күн јаттыргыспас. Не-немезин чикпеерип, белетеп ийзе ле јуур. Кожо салар не-немези: уул бала болзо, талдан ок-јаа јазайла, “Эмди ойто туулзан, ак-јарыкта анчы бол” деп, кожо салар. Кыс бала болзо, эчки, кой терезине (кичик тере) оймокчо үйт ойоло, “Эмди бу ак-јарыкка келзен, көкчи бол” деп, кожо салар. Бу чүм-јан кижинин угы-төзи јоголбозынын темдеги.

*Балалу болгон кижини байлап, “көзи-бажы жарыган”, “чайлап алган”, “јенилген” деп айдып јат.

Озогы улус көзи-бажы жарыган кижиге «**ийт мүн**» деп мүн ичирер болгон. Этти кертип, мүнчү эдип кайнадала ичирер; жаңы јенгилген кижинин су-кадыгын орныктырарына, јүзинин чоокырына мүн јакшы салтарын јетирип јат. Онойдо ок соокко алдырбас, «јаш эт кижиге» деп айдып јат; эмчегин соокко өткүрбес, кичеенип јүрер. Бажы ачык јүрбес, алтай аш-курсак јиир: курут тиштерди тыңгыдар, талкан јиир – сүт көптөдөр; балазын эмизип турган эне кижиге сузаар, суузынга јакшы эдип сүттү, тусту чай ичер, о.ө.

*«Јаңы балалу болгон кижиге каран немеге иженбес, ненин учун дезе, јаш эмчек тижип, орырга да айабас. Канай-канай тишсе (нени коркышту күйнзеген, кемге иженген), ол кижиге келип, кандый бир курсактан үч катап берип, ойтто кайра тартып турала, калганчызында берип ийер. Озогыда улустын айдыжыла, андый болгон». (Ч. Белешова)

*Айылду-јуртту болгон кийинде, балалу болгон келиннин көзи-бажы жарып, бозогозын алтабаган јаан кайын-төрөөндөринин айлына куру кирбес, оточокко артыш-јуу салып кирер јанду.

*Баланын келер јүрүми, онын су-кадыгы киниле, онойдо ок баланын кийиндезиле (послед) колбулу деп, озогы алтай улус сананатан. Онын учун озодо барлу кижинин көзи-бажы жарыза, баланы киндик энези колго алып кинин кескен кийинен, кийиндезин алып, ару бөскө салып, арба эмезе буудай сееп, оозын көктөйлө мал-аш, кижиге баспас ару јерге көмүп, алкап койотон. Бала-барка көп болзын, баланын кийинде база балдар бассын деген аңгылу ээжиле арба-буудайды салып јат.

*Кабайлу болгон айылга айландыра јаткан айылдаштары, көрүш-таныштары, төрөөндөри кирип-чыгар јанду. Балалу болгон айылга куру кирерге јарабас. Билбей калып, сый экелбеген болзо, тонынын топчызын үзеле, баланын кабайына илип салатан.

*Балалу болгон айыл төрөөн-туугандарын, көрүш-таныштарын јууп, “изү казан”, **“кабайдын чайы”** деп, чайлар јанду. Айдарда, бу чайладыш жаңы чыккан кижини кижиликтин тоозына кийдирген күндүү-байрам болор. Бу өйдө чур-чугаан чыгарбас, көп аракы ичпес јанду. Јаш баланын јолына коомой болбос учурлу.

Бу ла тушта адын ададарга турган кижинин алдына күндүүлү башты, учаны салып, балага ат ададар, киндик энезин күндүлеер. Баланын адын учурында јаан јашту, тоомјылу кижиге адаар. Учурлу алтай атты озо баштап баланын кулагына үч катап адап, ада-энезине айдар. Алтай атту болзо, Алтай-Кудайдан, Јайааннан курчуулу болор.

*Ат адаганы – ол өрөги Кудай, төмөнгиге ада-өбөккө, эбире эл-јон кижиге келгенин көрүп, јарадып, сүүнип турганы, оны бу јердин улузынын тоозына кийдирип салганынын темдеги.

*Эки көсти көргөлөктө, эмчекте эмгелекте, эттен жарылып эненен чыккалакта, бала эне ичинде јүрөрдө, кин ажыра курсактанган.

Кин – ол кирелте, башка баш кожулганы, јонго кижиге кожулганы. Кинди таштабас, кинчек болор дежер. Онын учун бала табатан турада бала чыкса, медишчилерден баланын кинин сурап аларга јараар.

Баланын кини тайкылза, оны ак сүтле јунала, артышла аластайла, торко бөскө ороп,

булгайрыга салып, көктөп жат. Уул баланын кинин салып көктөгөн булгайрынын бүдүми анчылардын ок-таары салатан эдимине – жанчыкка түнөй болор. Кыс баланыйы төрт толукту. Ол алтай жердин төрт талазын темдектейт. Кыс бала журт тудуп, эрјине минер уул азыраар, от-очок ээлеер узун эдектү кыс бала чыдадар деп, байлап көктөлөр учурлу.

Баланын кинине нени салып көктөп жат?

Кыс баланын кинине артыш салатан, ол ару-чектин, сыны сергек жүрердин темдеги; арбаны тойу жүрзин деп, арбанын үрениндий арбалап өзүп, журт улалтып, јөөжө јөөп, мал-аш азырап, балабарка чыдадардын темдеги. Жыламаш эмезе тана-топчы – очоктын ээзи, бала кабайлап азыраар, јаманды јууктатпас, јаактуга айттырбас Умай-Эне деп учурла салынар.

Уул баланын кинине артыш, арба, октын пестегин салар дежер. Артыштын учуры – эр кижитайга-ташта жүрер, кату-бүтүни бүдүрер, кату (жуучактын) јолдорло жүрер болуп бүткөн, онын учун Алтайынын артыжыңдый сергек, омок болзын дегени.

Арбанын учуры – айылдын ээзи, ук-уйазы тойуток болорынын темдеги. Октын пестегинин темдеги – аткан октый окчыл, айткан сөстий шулмус, јаактуга айттырбай, јарындуга јыктырбай, эзен-амыр жүрзин, бычактын мизинен кыйа жүрзин дегени.

Кинди толгойто көктөзө, жүрүминде бала токтойу жүреринин белгези. Тыштына мөңүн акчалар каландадып, жүзүн-јүүр јинјилерле, жүзүн өңдөрлү чачактарла, јыламаштарла кееркедип јазаганы – кижиге барып, от-очоктын ээзи болзын дегени.

Мөңүн акча көктөп јарандырганы – јөөжө јөөйтөнинин, анчы болорынын белгези деп айдыжат.

Алтай јанда мөңүнге, алтынга јаан учур беретендер, ол тоодо кижини корыыр учур. **Ўй улус кулагында сыргалу, сабарларында јүстүктү жүретен, тулунгына таналар тагынатан. Озодо јүстүктү-сыргалу келин болзо, бу бала-баркалу келин деп, билип ијетен. Салган, белетеген аш-курсагы ару деер; бир јанынан, бу эдимдер корулап јат.**

Белетелген кинди көктөп јазайла, баштапкы өйлөрдө баланын кабайына илер.

3. Кабайдын учуры ла чүм-јангы

Озодо улус јаш баланы кабайга салып өскүрген. Эмдиги өйдин кубултазыла көргөндө, озогы ада-эненин тудунган кабайын јиит балдар тузалангылабайт. Озогы кабайыс ундылып јат дезе, јастыра болбос. **Кабай – ол ук албатынын балабарказын јайкап, эр чыдадып өскүрген байлу эдим. Ол “Јүрүмге кийдиретен эжик”** деп, тегиндү айдылбаган эди.

Кажы ла албатыда кабай башка-башка бүдүмдү болгон. Олор оны канча-канча үйелерге беријип-алыжып тузаланган, эдиленген. Бүгүңги күнде ачымчылузы, эдиленген кабайыс јүк ле түүкилик учур алынат, ол музейлерде турат.

Је өйлөр солынган дебей, алтай албатыбыс эдиленген кабайын оноң ары тузаланар керек. Јангы чыккан баланы јүк эки-үч айга јетире де болзо, јатыргызар керек. Буунаң каландадып койгон кабай јайканза, бала јакшы да уйуктаар, колго до үренбес.

Онын үстине, өзүп жаткан бала-барканын көзине көрүнзе, ундыгылабас, алтай кабай эдимис бар деп, үйенен үйеге артып барарында аланзу жок.

Кабайды бой-бойына берижип, алыжарга да жараар. Бу учуралда кижинен алган кабайды јунуп, аластап алар. Бала јаанаганда, кабайды кайра јетирзе, куру барбас, арчуул-түүнчегин кожо апарар.

Амадап эдейин деген кижини кабайдын чүм-јангын база билип эдер учурлу. **Кабайга агышты ай јангыда белетеер, күнчыгыш јанынан кескен кайынган эдер. Агышты кезерден озо јалама буулап, сүт үрүстеп, Алтай-Кудайына бажырып, алкыш-быян сурап, «Балага кабай эдейин, алкыш-быян беригер, балабыс сукадык өссин» деп айдынар, алканар.**

Бистин јандаган јангыс бу: суранар, айдынар, алканар. Бу чүм-јандарды тообой этсе, јаман болор, балазы оорып, јеткерленип турардан айабас. Ондый кабайды ырыс жок, табышту кабай деер. **Кабай эдилген кийинде, ого озо баштап кандый бир тынду салар, темдектезе, күчүк. Кабайды аластап, алкыш сөсти айдып, кини тайкылган баланы кабайга салар.**

Кабай – баланын айлы, анда баланы корулайтан коруучылы бар. Баланы корыыр Умай-Эненин эдими – ок-јаа болор; кыс бала болзо, сырга илип салат. Баланын кабайында куйка, топчы, јинји, јыламаш, казыр аңдардын азулары, тырмакту аңдардын тырмактары, шалтрактар илип салатан јан бар. Јаш баланын кабайына улаарынын тырмагын илип јат, бала тоқыналу болзын, чочыбай, јакшы уйуктазын деп. Бу эдимдер балага кара

неме јууктабазын деген амадула, кара неменин көзи јинји, топчыга тийип, балага коомойын јетирбезин деп тагылат.

4. Шалтырактын учуры

Биледе балага бала кожулган кийинде, шалтырак јазайла, балдардын кинин ого илер. Шалтырак озодо айыл-јуртка сүрекей јаан учурлу, јурттын кин-кирбигинин ырызы болгон. Оны баштап ла биленин јаандары канайда јандап баштаган, онойып ла баланын балазына улалып баратан учур-јанду неме. **Јаш баланын тайкылып түшкен кинин булгайрыга сугуп, быжулап көктөйлө, шалтыракка тагып койор.** Онын өзөгинде ада-энезинин киндери болор учурлу. Эбиреде балдардын киндери тизе көктөлөт. Балдар јаанап, эр кемине јетсе, кажы ла айыл-јурт туткан балага энчи берер тушта, онын кинин алкап, табыштырып берер. Эрик жокто јада калган баланын кинин, онын сөөгине табыштырар.

Шалтыракты иле јерге илип салар, айылга келген туш кижини бу шалтрактан билип турар: бу биле канча балалу, канчузы кыс, канчузы уул, эне-аданан сурап укпай, билип алар аргалу. Керек дезе канча бала чыгымдалганын каландаган учугынан билер.

Айыл-јуртту болуп, кинин альш барган балдардын ла корогон баланын кинин шалтырактан айрыганы башка. Айдарда оны база ылгап билер керек. **Айыл-јуртту болгон балага кинин берзе, кин таккан буузынын төзинде баш јинјини шалтыракка арттыргыза кезер, корогон баланын кинин**

кессе, шалтыракта јинји јок, куру буузы каландап калар учурлу.

Балага кинин табыштырза, алкап берер:

Кинин киртип, калдайып өс.

Кирбигин койылып, жаранып өс.

Шалтырагын кыры чачактый койу бол.

Чаарайбас быжу бол.

Бистин алтай калыктын озогыдан јандап келген чүм-јандары учурлу ла байлык. Эмдиги өйдө, анчада ла јиит билелерге ада-энелери оны јартап, айдып, көргүзип берери – бистен, јаан јашту улустаң камаанду. Озогыдан келип јаткан бу чүмисти ундыбай, јалкурыбай тузаланып јүрейликтер. Јиит билелердин от-очогында, төрдин бажында, мындый шалтрактар турза, кандый сүрлү, көрүмјилү болбос эди. Балдарыс чүм-јандарын билбей, шалтыракты “бу не?” деп сурагылап турза, ол, бир јанынан, бистин, јаан јашту улустын, эне-аданын буруузы, јастыразы деп айдарга болор. Јаандар, келетен үйеге алтай адысты ададып, энчи эдип нени арттыргызып салганыс, неге балдарысты үреткенис деп шүүп, сананаактар. Арттыргызар энчилеер байлыгыс – ол чүм-јандарыс, кижии тузаланатан эдимдер: кин, шалтырак, аттын јепсели, калта-каңза, арчымак, эпши кижинин, балдардын, эр кижинин кепкийимдери: башпак өдүктөр, чегедек, эмеен тон, алтай аш-курсақты белетееринин мары, эби, чүми.

5. Эре-Чуйда орныктырылган байрамдар: Чага байрам, Сары бүр, Јажыл бүр

Алтай улус озогы јанжыккан көп саба байрамдарын ундыырга једе берген өй болгон. Андый болгонынын шылтагын јаш үйе билбезе де, јаандарыс билер. Буруулу неме – кату өйлөр, кызаланду јылдар. Коммунизм, партия өйлөринде калыкты «јүзүн-јүкпир немеге» бүтпес, чүм-јангын јандабас, байрамдарын өткүрерге јарабайтан өйлөр болгон. Је азыйдан бери јаан јашту өрөкөндөрис ончо јүрүмине јандаган јангын канайып ундызын, качан да ундыбаган, тузаланган өйлөр болгон. Ол ло От-Энени алкап, Алтай јерин, јыл бажы эбирилип келгенде, сангын салып, алканып, Сары бүрде, Јажыл бүрде јаан тагылдарга барып алканып, баажырган өйлөр кайда. Кандый бир улус келип, куучын чыгарбазын деп, балдарын карууладып койып өрөкөндөр сангын салып, чачылгазын чачып, алканып, оноң ончозын капшай ла јок эдип, арутап салатан болгонын эмдиги өйдө эзен-амыр отурган 50-60-70 јаштын ичинде улустар айдыжат. **Мындый өй болгонын эмдиги өйдө кажы ла аймакта, кажы ла јуртта, өзөктөрдө јерлердин Такылган деп аттары керелейт.**

Карын, ойгор көгүстү каргандарыстын шылтузанда ундылган ла ундылып барааткан байрамдарыс ойто ойгонып ла орныктырылып келген.

Калганчы јылдарда орныктырылган албатылык чүм-јанду байрамдарыс – Чага байрам, Јажыл бүр, Сары бүр.

Алтай калыктын јебрен өйлөрдөң бери јандап келген чүм-јангы – эне јерин байлап бажыратаны. Эне јер – ээлү, ого бажырып, алканып, Алтай-Кудайынан

болуш сурап жүрген кижги јакшы жүрер, жүрүми јакшы болор. Бистин алтай улустын јандаган јангы сүреен терен учурлу, байлу, ойгор көрүм-шүүлтелү. Мынын учурин, аайын теренжиде билип ондооры бир күннин сурагы эмес. Алтайына бажырып жүретен жүрүмди бистин өбөкөлөрис бистин каныска салып койгон. Ажу-боочыларда, аржан-кутук сууларда јалама булаары, Алтайын алкаары, көдүрери каныста. Эмдиги јаш үйе билбезине салдырып, чүм-јандарысты керекке албайт. Ол жүрүмде керектү, тузалу болорын сананбай да тургандары бар.

Тагылдарга чыгыш мүргүүри – кижги өзөк-буурыла мүргүп, Кудайына баштанып турганы болор. Кудайынга канай баштанарын, андый ла каруу болор. Онын учун, керек кижинин ич-көксинен келген ачык-јарык, акту күүнинен мүргүп айдынганында болор. Эки тизеге отурып айдынганы, **«Кинчегистен айрыгар, баш болзын, өрө турган Јайааныс!»** деп суранганы тузалу.

Кажы ла кижги айыл-јуртында от-очокту. От-очогы ажыра кижги Кудайыла тудушталат. Онын учун от-очогына бажырып салган курсакты тагылдарга апарып салар. Алтайдын, Ак ла Көк Айастын курчуузына айыл-јуртынды кийдирип јадын, такып, курчуулап, курчууланып.

Тагылдарга чыгыш, мүргүүлге туружарга кандый ла кижги барар. Өрө турган Кудайдын алдында бастырабыс бир түнгей. Сен – бай, аргалу-чакту; сен јокту-јойу деп, Кудай ылгабай јат. Тагылдарга чыгарга, Кудайдын курчуузына кирерге, мүргүүлде кем де кемди де бөлип, туураладып турар аргазы јок.

«Төрөөндөрдөн кижги божозо, мүргүүлге, тагылдарга барар ба?» деген сурактар жүрет.

А не барбайтан. *«Јуук кижги божогон, меге барарга јарабас болбой?»* деп, кезик улус шылтак эдип, баргылабай да тургандары бар. Карын да барып, ол кара ийделерден аруталып, айрылар керек.

«Ак-јарыкта жүрген кижинин жүрүмине керектү мүргүүлге барып, сынды сергидип жүрер керек. Јуук жуук төрөөн божогондо, Алтайдын ару аржандарына барбас» – деп, јаан өрөкөн, Мария эжебис айткан эди.

Бир кезик улус жуук төрөөн божогон деп, кайден де чыкпай, бойын там ла карага бастырып отурат. Мынайып барганда, кижги чучурап, јолы бөктөлип, карага оролып, оору-јоболго бастырып баштайт. Онын учун балдараарла не-не боло берзе, бурууны бойыгардан озо бедиреп көрүгер. Кижги ончо кеминде жүретен, бай тутканыла колбоп. Бу мындый жүрүм алтай кижинин јандаган чүм-јангында болор.

Кижги тагылдарга чыгып, Кудайынын эдегине тагылып, курчуузына кирип, акка, ак ийдеге ородып баратан. Јаман јанын кичеебей, јаман-јастыра кылыктарын туураладып, јакшыга ородып, јакшыга јүткийтен. Ол тужында бала-барканнын јолы ачылып, келижип, су-кадыгы бектелип, өрө өзүмге барып јадар. Кудай кажыбыстын ла өзөгин јакшы биллип ле көрүп јат. Онон нени де јажырып болбозын. Кижги кижинен јажырып, сугуп, нени-нени эдип ийер, је Кудайдын алдында сен јажырып, јажынып болбозын. Кажы ла эткен керегин ле айткан сөзин Кудайдын алакананынын ичинде, көрүмјиде деп биллигер.

Мүргүүлге балдарды апарар керек, ол јаштан ала ару күүндү, ак санаалу бала болор. Јүрүминде капшай бойын табынар, јайалтазы капшай ачылар,

шыралап, бедиренип баспас, кандый да болзо жолы көөни, ачык болор. Кудайы курчуулап алып жүрер, жаман-жакшыны ылгап билер, кара ла акты аайлап жүрер бала болор. Жүрүминде жаан једимдерге једер, ненин учун дезе, ол Кудайына јаштаң ала карузып жүрген кижиге болор. Онын учун бистинг келетен жүрүмис, сагыжыс, ижемјибис, једимис болотон балдарысты јединип, Кудайдын курчуузына кирерге, мүргүлддерге апарар керек.

Онон арыгы бажалыктарда бу байрамдардын ијм-јангын канайып јандап турганын јартап турубыс.

Чага байрам

Алтай Јаңы јыл – ол јас келгенинин, күн узаганынын, јылдан амыр-әнчү чыкканынын байрамы ла сүүнчизи. Онойдо ок узун мойынду, корон соокту кышты чыгым јок чыкканын керелегени. Айдарда, алтайлар јылды уткыырга, САН салып, јалама буулап, уткуул эдетениле аңыланат. Сан салатаны – өрөги Кудайын, Алтайынын Ээзин ак сүттен эткен аш ла, койдын эдиле, алтай аш-курсакла, малдын сүдиле үрүстеп, артышла аластап, алкыш- быйанын сурап, мүргүйтени.

Алтай улус јылдын киргенин уткып, Чага байрамга удур арутанар; айылдын ичин арутап, төжөк-јастыктарды кактап, кеп-кийимди сергидип, аяк-казанды јунуп, јыл туркунына јуулган сүрее-чөпти сибирип (чирбип) төгөр. Алтай аш-курсакты алза, оны өткөн күсте белетеп јат: койдын эдин үүчелеп койот, сүттен – эјегей, аарчы, курут, быштак, кууктарда – сары сарју, арбанын талканы, о.ө. Бу

јүзүн-јүүр аш-курсак канча ла кире көп, арбын болзо, јаңы јылда улус анча ла кире ток-тойу, ашту-тусту, аштабай, сузабай јыл чыгарынын белгези болуп јат.

Сан саларын Айдын эки јангызынан ала сегис јангызына јетире салза артык. Айдын јангырганыла, баштапкы ла эжерлү күндеринде сангы салза, једимдү болорын јаандарыс јартайт. Кезикте улус Айдын толунына, эскирип барганына јетире чагалап туруус дејип јыргагылайт. Бу кылыкты токтодып, чүм-јангыс бир аай болор эдип јандаар керек.

Чагада улус бой-бойыла колдон тудужып эзендејип, јылу сөстөрлө мынайда суражар:

– Јылдан өң чыккан ба?

– Өң, өң – деп, каруу јандырылар јанду.

– Канча јашту болдыгар?

– Бежен алтылу, ол эмезе бежендү болдым (бойынын јажынан көптөдө айдар).

– База үстине ол кире јаш јајагар, эзен-амыр жүрүгер, јолыгар узун, ырысту болзын – деер.

Өң, күр деген сөстөрдинг учуры да, шүүлтези де терен. «**Өң**» дегени – јакшы; «**күр**» деген сөстинг учуры: сергек, семис, бүдүн (эди-канында оору-јобол јок, төрөөн-туугандарынан чыгым чыкпаган дегени).

Алтай јаңы јыл јангырза, Айдын эки јангызында, эртен тура јер јаңы ла јарып келип јатса, турар керек. Канча ла кире эрте турзан, јыл туркунына анча ла кире ырысту болорын. Күн јаңы ла кырдан өксөп көрүнип, тийип келзе, ончо улус Чага байрамнын сангын салат.

Кезик улус Сангы айылынын эжигинде ле оточогында салып јат. Темдектезе, мындый: озодо

каргандар санга балын белетеер болгон. «Балын» дегени – Алтайдын 12 аңынын сүри. Балынды кулурдан, саржу-аарчынан белетеер. Санга салатан аш-курсақты бир күн озо белетеп алар.

1. Эрген тура ару жерге, эмеш бийиктеде – агаштын үстине жалбак таш эмезе жалбак темир салып, от камызып күйдүрер (аргалу болзо өтөктөн салып камызар). Өтөктин одына салган аш-курсақ жакшы күйер. Алтай аш-курсақты алып, ончо биленин улустары (аалтай кеп-кийимдерлү болзо сүреен жакшы) сан салар жерге чыккылап жат.

2. Алканып баштаары айылдын ээзи эр кижиге, ол эмезе бойынын от-очогында ээ болгон эпши де кижиге берилет. Артышты үзүп, отко салып быладып, белетелген аш-курсактан отко салып, сүтти үрүстеп, алканып жат.

3. Онон ээчий турган улустар, балдар – кажызы ла аш-курсақты санга салып, алканып жат. Биленин ончо улустары санга курсақты салып алканган кийнинен, ончозы эбиреде туруп, күн аай төрт катап эбирип, алканып, бажырып, тулунгын, төбөзин сыйманып айдынар.

4. Чүм-жан божогон кийнинен, санга белетелген аш-курсактан кийдирип, от-очоктын ээзи кижиде от-очогына салып, сүдинен чачып, база алканар, суранар.

Санга салатан курсақ мынайда белетелип жат: ак сүттен эдилген курсақты ооктоп кертеле, ончозын бир тепши-табака эжерлеп салар (саржу, курут, быштак, аарчы, боорсок, эт, эжегей, теертпек, кадырма, талкан, о.ө.) Агыш аякка сүт белетеп алар, агыш калбак беленде болор учурлу. Артыш белен болор керек.

Тепши – ол агаш табак. Алтай улуста кайдый ла учуралда сүт үрүстейтен калбагы, аш-курсақ салатан тепшизи, сүт уратан аягы агыштан эдилген болор учурлу.

Айылдын эжигинин алдына сан салган улус отурып, алама-шикир курсактан жип-ичип байрамдаар. Бу күн көрүш-таныштар айылдажып, жангы жылдын чайын, саннын аш-тузынан амказын деп кычырыжар.

2000 жылдардан бери калыгыс Эре-Чуйыстын ада жанына ла эне жанына, жаан ыйык туулардын алдына, жаан тагылдар төзөп салган.

Бу тагылдар Эре-Чуйыстын эне жанында: Чуйдын жолынын одо-жында Сары-Жалаңда ла Теленит-Сортогой журттын үстиги жанында – Эне Ыйыкта. Ада жанында: Ирбистүнин ыйыгынын алдында Межеликте ле Мукур-Таркаты журттан Жазатырга барар жолдо – Бүүре деп бийик төстөндө төзөлгөн.

Бу тагылдарга Чагада, Жажыл бүрде, Сары бүрде жуулыжып, сан салып, эл-жоныс алканат.

Алтай жылтоолош ло жылдын жангырганын канайда көрөтөни

Жылдын жангырганын озогы өйдө жаан жашту өрөкөндөр Ыкер жылдыстын өдүжинен билгилеп туратан. Бу жартамалды Чыбыш Белешова өрөкөн жартаган. Жайдын ойинде Ыкер жылдыс көрүнбес. Ол ненин учун дезе, жайдын күнинде күн узун, энгир орой кирип турганынан Ыкер жылдыс көрүнбес. Кышкыда күн кыска, энгир эрте ки-

рип жат, онын учун ол көрүнүп жат. Ыкер – сооктын жылдызы, жылу өйлөр келзе, көрүнбеси ол. Айдарда, күнтоолошты чокымдаарга, энг ле озо айларды бөлип алалыктар:

Жангар ай, чагаан ай, кочкор ай – кыштын айлары.

Тулаан ай, кандык ай, күүк ай – жастын айлары.

Кичү изү ай, жаан изү ай, куран ай – жайдын айлары.

Сыгын ай, үлүрген ай, күчүрген ай – күстин айлары.

Күс келип, Ыкер жылдыс көрүнүп келзе, озодо улус оны көрөргө кетежип туратан болгон, билер улус эмдиги де өйдө көргүлейт. Ол Айдын жанынан өдөр. Айдын агыла өтсө, Ыкер көринбес, өдө берген кийнинен көрүнөт. Бу тушта келетен ай соок болорынын темдеги. Ыкер Айдын коштойынан өтсө, келер ай жылу ай болорынын белгези.

Ыкер жылдыс айдын ангылу бир ле күнинде өтпөс. Ол айдын бажында, ортозында ла учы жанында өдөт. Темдектезе: күчүрген айдын 15-чи күнинде өткөн болзо, келер жангар айдын 13-чи күнинде өдөр, чаган айда – 11-чи күнинде, кочкор айда – 9-чы күнинде. Айдарда, кочкор айда жыл жаңгырып, чагалаар ой келгени бу болор.

Чаган айда Ай жаңгырза ла, калык-жон алтай жылтоолошло жыл жаңгырып жат деп, чагалаарга белетенгилейт. Бу жастыра, темдектезе: чаган айда Ай жаңгырып калза да, Ыкер Айды өтпөгөн болзо, алтай жылтоолошло жыл жаңгырбаган болор. Анайтканда, келетен кочкор айды кетежер, канчанчы күнинде Ыкер Айды өдөр, ол күннен ары жыл жаңгырды, чагалаар ой келди деп, калык-жон байрамдаар учурлу.

Күүк айда, Айдын 3-чи жаңгызында, Ыкер калганчы катап көрүнөт. Ненин учун дезе, үстинде жолдыктарда жартадыс, күннинг узаганыла Ыкер көрүнбей жат. Соок Алтайга түшсө, Ыкер ойто ло тенериде мызылдай берер.

Чуйдын жолынын одожында Сары-Жалаанда жаан тагылга барза, жагдайтаннын аайын жартап турубыс.

Жиит үйе, анда болбогон улус барарга күүнзезе, канайып жагдайтанын билип турзын. Өскө дө тагылдарга барза, Чага байрамнын да сангын салганда, бу ээжиле тузаланарга жараар.

Алтай калыктын озодон бери жагдаган сан саларынын чүмин жаандардан укса мындый: эр киндиктүлөр ле уулчактар, ару эдектү кыс балдар жербойынын байлу сынына чыгып, сан саларына туржатаан болтыр. Эпши үй улустар тагылдын бойына жетире чыкпайтан, эдегинде ле артатан болгон. Эмдиги өйдө озогызын ойгортып, бу чүмди тузаланарын-тузаланбазын калык бойы шүүп, жаргына чыкса, артык болор эди.

Тагылга – деп сөстин учуры такыганы болор. Тагылдарда чадыр айылдар тудулган, бу чадырда тагылгага барарга, улустар жуулыжып, белетенет. Келген улустар тепшиге экелген алтай аш-курсактарынан кичиктен салар: бир тепшиге – эт, уча, төш; экинчизине ле үчинчизине келген улустардын аш-курсактарын эжерлеп салар. Тепши-табактарды курсак салардан озо аластап ийер. **Бу не учурлу дезе, бир жылдын ичинде тепши-табактар кандый колдор өтпөгөн, кандый жерде болбогон. Алтай жердин Ээзине ару, артабаган тепшиге курсакты саларын ундыбас керек!**

Жаан тагылга арай жетпей, уткуулдын талы бар. Ого кажы ла санг салып келген туружаачы тажын салып, жаламазын буулаар.

Онон ары тагылдын бойына улустар ууланьп жат. Анда эки агышка желе буулалган. «Желе» дегени – койдын түгинен 2 кат эдип кадып салган узуну 6 метр буу. Койдын түгинен кадып турганнын учуры жаан. Азыраган ак малдын түгинен каткан бууга, мал-аш келип желелейтен темдек; онын үстине кой – жылу тумчукту, жымжак мал. Бир жылда бир катап желени жаңыртар, темдектезе: Эне Ыйыктын алдында тагылга барган улус желени Жажыл бүрдин байрамында солыйдылар. Желени жаламаларыла кожо болгон ло жерге таштабас, оны ару, бийик жерге неле де кыпшып, базырып койор.

Кажы ла кижн бойынын алдынан бала-барказынын адын адап, ого жаламазын буулаар. Жалама төрт өнг болор: энг озо буулаар жалама ак өңдү; кижн акту, ару санаазыла ак-жарыкта жүрүп, Кудайына баштанат. Сары жалама Алтайдын сындарын, ыйыктарын, шибеелерин, корумдарын алкап буулалат. Көк жаламала өрө турган Көк Жайаанга баштанадыс, аржан-кутук сууларыс, көлдөрис кайнап-бырлап агып жатсын, албатызын эмдезин, быйаны жетсин деп алканадыс. Жажыл жаламала Алтайыстын өзүми жакшы болзын, балабарка билимге барзын, чындыктын жолына чыксын деп алканадыс, суранадыс. Жаламаларды буулаардан озо жаламаны сыймай тудуп суранар, алканар, онон жаламаны буулаар. Мүргүүлге, аржанга барып буулаган жаламалар Ай адала, Күн энеле, Жайаанла колбулу. Онын учун алтай калык сагыш алынып, тагылдарында мүргүүр учурлу, онойып калыгыс аруталар, су-кадыгы бектелер, чындык жолго чыгар.

Алтай кижн бөсти көптөдө алып жүрер, ненин учун дезе, жаламага жетпей де калардан айабас. **Жаламанын узуну жарым метр кире, жалбагы эки өөлү – эки сабарды жаба тудуп ийген кире-зи болор.**

Тагылга жууктап келзе, эжиги болор. Тагылдын бозогозын алтап, эжигинен кирер. Онын чике ле ортозында, бийиктеде жаан жалбак таш салынган. Тагылга жууктап, **эпши улус эпши жанына, эр улус эр жанына чөмчий күнчыгыш жаар отурып алгылайт.** Башкараачы алкышчы кижн белетелген отты камызып, **санга** артышты быладып, аш-курсактан салар. Төрт талага сүт чачылгалап, Алтай жерге алканып, бажырып суранар. Алтай жеристи эбиреде турган ээлү ыйыктарды адап суранар. Бир кезигин тоолоп ийели:

*Такылганда – Эне Ыйык,
Сайлугемде – Сары Ыйык,
Тожонтыда – Тоозынты Ыйык,
Отролыкта – Ирбистүннн Ыйыгы,
Курайда – Ак-Турунын Ыйыгы,
Көксуу-Оозыда – Уч Сүмердин Ыйыгы,
Кан-Оозыда – Алтын-Туунын Ыйыгы,
Маймада – Бабырганнын Ыйыгы,
Улаганда – Жети Көлдин бажы Ыйык,
Жазулуда – Кабак тайга Ыйык.*

Ээлү жаан ыйыктардын адын адап, ончо калыктын, тынар-тындунын адынан сүтти үрүстеп алканза жакшы.

Орто-ортозында «Чөөк, Кайракан!» деп айтса, ончо отурган улус – эр киндиктүлери төбөзин сыймап, эпши улус тулунгын сыймап бажырап.

Эки-үч эр киндиктү кижиге алкаган кийнинен, ончо келген улус жалбырап күйгөн **отты аш-курсагыла күндүлеер**. Тагылды эбиреде күн аай баскылап алканып, **санга энг ле озо эки сап артыш салар, онон курсагын салгылар**. Онын кийнинен **ак сүдин отко, чыгып келген Күн энеге, төрт талага, ыйыктарга үрүстеер**. Тагылды эбирзе, базыкташпас, ийде салышпас, табылу алканып, айдынып курсагын салар.

Жаан тагылга курсакты салган кийнинен, кажы ла кижиге бойынын жылдык тажына барып, сүт үрүстеп, аш-курсак салып, суранып алканарга жараар. 12 жылга учурлалган таштар Сары-Жаландагы тагылда эбиреде салынган. Күнчыгыжында Чычкан жылла башталып, күн аай ээчий өскө жылдар улалат.

Сангын ончо туружаачылары алканып суранган кийнинен, **ончозы күреелей туруп, тагылды эбиреде «Куруй, куруй, куруй» деп айдынып, мургүп баскылап жат**. Бу чүм божогон кийинде ончо улус карга сынын сергидип андангылайт.

«Куруй» дегени – алканып суранган ончо алкыштар жетсин, Алтай-Кудай корулазын, кичеезин деп айдынганы болор. Карга анданганы – эски жылла ончо жаман неме барзын, сыным сергизин, оору-јобол айрылзын деген чүм-јан болор. Ак карга анданганы, чанакла, тереле јынгылаганы бу азыдан бери келип јаткан чүм болор, мыны јаан улустар тегиндү таппаган. Јыл чыкса, сынын сергидип, ак карга анданып алганы, сагышка да јакшы, су-кадыкка да керектү ле учурлу болгодый.

Сары-Жаландагы тагылга барып јаткан јолдо

Эре-Чуйды корыйтан баатырларга амадап учурлалган кереес таштар тургузылган, анда база киреттен эжиге бар. Жаан сангды салып, ойто јанып јатса, улус бу кереес таштарга јолой келип, база ак сүттен үрүстеп, алканып, айдынып баргылайт. Мыны ундыбай, акту-күүннен айдынып салар јанду.

Ойто келип, Öргөөнин одын камызып, ого јаан санган келген күндүү-күреени салып, артышты күйдүрип, сүттен база үрүстеп салар јанду. Кандый да айыл тудулза, ээлү болор. Онын учун Öргөөннин от-очогына отты јазымы јок камызар учурлу.

Келген улус салган сангын арттыргызып алала, «Жаан санган келген күндүү-күреенин курсагы» деп бойынын айлынын от-очогына амзадар.

Јуулган улус аш-курсактан јип, ичип јангылаар.

Жажыл бүр ле Сары бүр

Азыйда калыгыс јыл чыктыс дејип чагалајтан, сан салып алканатан. Јылу јаскы күндер келип, **Јер эне јажарып турган өйдө калык-јон тагылга барып, сан салып алканып, ак сүдин чачып, мургүүр болгон. Мыны «Жажыл бүрдин тагылы» деп айдып јат.** *Жажыл бүрдин байрамы – Јер эне јажарзын, өлөң јакшы өссин, мал-аш јакшы тойынзын, албаты јакшы јатсын деп суранган чүм-јан болор.*

Сары бүрдин тагылында мал-аш тойынып семиргенине, өлөң-чөп јакшы өскөніне сүүнип, Кудай-Јайаанды алкап, ого бажырып, суранып, алканып, сары күсти јакшы өдүп, кышты јакшы

чыгарына эзен-амыр берзин деп алканып, суранып бажыраар.

Теленит-Сортогой журттын жанында Эне Ыйыктын алдында тагылга барарынын аайын жартап турубис. *Ол Теленит-Сортогой журттын эжелер ле акалардын: К.М. Самтакованын, В.Т. Бойдоеванын, J.T. Балыкчиновтын жартамалыла бичилген.*

Чүм-жангла тудуш байрамдарды: Чага байрамды, Жажыл бүрди, Сары бүрди Ай жангырганда, **эжерлү күндерде** өткүрер. Тагылга барары – ол тегиндү неме эмес, ого белетениш кажы ла кижининг өзөгинде ару санаазынан, курчуузынан камаанду. Тагылга барган кижиге жангы курчуу алынар, жангы тебү курчанар учурлу. Жангы курчуу дегени – ич-өзөгинде санаазы өскөрүп, ич-өзөгинде шүүлтөзи жакшыга жүткери болор учурлу. Тагылдын кийинде кажы ла алтай укту кижиге айлына ару санаалу жанып, бой-бойына килешип жүрөтөн. Улуска болушып жүрөтөн, кижиге кезем сөс айтпас, жаман сананбас. Кажы ла кижиге канайда мүргүйтени, онызы кижининг бойында деп жат. Же энг ле тын тебү – кижиге тизеленип мүргүтени сүреен жаан учурлу.

1. Энг ле озо айлы-журтын арутап, артыштанып (2,4,6...), бай тудуп жат. Улусла ачынышпас, кир-торло урушпас, ак чыгарбас, ачу аш ичпес. Бойын ару тудуп, алтай курсак-тамактын бажын белетеп, жаламанын бөзүн, алтай кеп-кийимин белетеер.

2. Тепши-табактарды, жаламаларды аластаар, бойын аластаар.

3. Учурлап туткан айылда эртен туранан барып от салып, ичи-тыштын аластап, одын күндүлеер. Тагылга келген улус жаламаларын жыртып, аш-курсагын тепшиге салып белетенет.

Жаламанын узуну учурында колдын сабарынан баштайла, чаканакты өткүрө болотон. Ойинен өткүрө узун эдерге жарабас. Кижиге орто ло жолдо жүрер керек. Жаламанын учуры: мен коркышту жакшы деп узун жыртып, эмезе коркышту жаман деп жетпес жыртып эмес, менин жүрүмүм Кудай-Жайааннын болушыла, орто кеминде деген темдектү буулалып жат. Ол эмезе узун буулаза, меге кудай көп берер эмес, кирелү ле буулаар жанду деп эмес.

Тагылдын одын база эр кижиге күүдүрер. Тагылда аайлап-баштап эдер иштердин ончозын айлы амыр-энчү жаткан эр киндиктү эдер.

4. Учурлу агыш тепшиге койдын учурлап кайнадылган эдин аай-лап, артышла кожо салар.

5. Улустын амадап экелген аш-курсагынын бажынан эки тепшиге салып жат, кожо артыш салар. Бир тепшиде – эт, эки тепшиде келген улустын күндүү-күреези эдип аш-курсагы салынар. Үч тепши курсак болор.

6. Тагылга жеткен улустар чөмчий отургылайт: эр жанында – эр улус, эпши жанына – эпшилер. **Тагылдын төринде Алтайдын Ээзине жаан эмес ширдек жайылат.** Неме билеечилерге не-не билдирзе, көс көрөөчилерге көрүнзе, «Алтайдын Ээзине» деп адальып, ол ширдек жайылар. Жаантайын ла эмес. *(Бу жетирүлөр Айылдаш эжебистен угала бичилген).*

7. Алкышчы эр улус озо алканып, тепшидеги аш-курсакты күүди-рилген отко салып жат, ненин учун дезе, эр улустын учуры башка, курчуузы тын, айыл ээзи, билезининг коручылы. Онын кийинен үй улустар туруп, сүдиле үрүстөп алканар, айдынар.

8. Алкышчылар алкап жатса, чөбдөп отурган улус “Чөөк, Кайракан”, “Оп куруй” деп, кожо ло айдынар, үй улус – тулунгын, эр улус төбөзүн, жүзүн онг колло сыйманар.

Учурында алкышчы улус Алтайды курчап, корулап турган ыйыктарды (Эне Ыйыктан баштап) күн аай бастыразын адап, сүтле, кымысла, чайла үрүс эдер. Алтайыстын тогузон тогус курчуузы тура берзин деп.

Онын учун Эне Ыйыктын алдында (Теленгит-Сортогой) тагылда Алтай жеристи эбиреде курчаган ыйыктарга амадап, кереестеп таштар тургузылган. Бого база күн аай эбирип, сүт үрүстеп, айдынып алканар.

Эн учында Токуннын тажына келип алканар, айдынар. Ненин учун бу таш «Токуннын тажы» деп адалып турган? Жүрүмде ончо неме ак ла каранан турат, ак ла кара жаантайын маргыжат. *«Актын жолы жаантайын ачык болзын деп, караны токынадып, алканып айдынары ол»* деп, Балыкчинов Жайчы акабыс жартаган эди.

Бастыра неменин аайы бар: жаламаны буулап жатса, аш-курсакла күндүлөп жатса, ийдишпес, озо баштап жаан жаштулар буулаар, онон арызы ээчийтечий болор.

Жаан тагылга журт-журттыла агыш тепшизине курсак-тамагын, артыжын (2 сап) салар. Журтынын тоомжылу, учурлу кижизи алканып салза, жакшы болор.

Тагылда улус алканып божозо, айылга келип чайлап, эптү куучын-эрмек өткүрип, табылу отурып жанар. Мындый байлу жерде ачынышпас, балыр сөстөр айдышпас, коп-сай болбос учурлу. Алтай

жанар кожон айдыжып, топшуур, комус, икилинин табыжын чыгарза, жакшы.

Жанар алдында, жер эзиле эзендежип, тизеге түжүп, көлүкке отурза, кайра көрбөй жанар.

Бу Алтайын көдүрип барган тагылга кижичи ачу аш амзап алып барбас жаңду. Ак-жарыкта жүрген бистердин жадын-жүрүмис, айыл-журттын, малаштын жакшы, эзен-амыр турары чүм-жангысты жаңдап жүргенинен камаанду. Онын учун ончо алтай албаты чүм-жангын тузаланып, жаңдап жүрер керек.

Алкыш сөстөрди алтай кижинин кажызы ла билер учурлу, жаан-жаш, кыс-уул. Ол бистинг жол ачаачыбыс, коручылыс, жажытту кур-чуубыс.

Тагылда жаан санды салып алканза, жарт, чокым айдып алканар, үн жок отурбас, жайнап суранып бажырып отурар. Айткан сөзимнен улустан уйатту болор деп сананбас керек, мында Алтай Ээзи бойы билер, ылгаар: шоодып турганынды, арга жокто айдынып турганынды.

Мүргүүлден келген кижичи кир-торло урушпас, темдектезе: жер казып эмезе тилденип, кырыжып, коптожып, аракы ичип жүгүрбес. Бу мындый кара кылык этсегер, алган ийде куру болуп барар. Онын учун эжерлү күндерде (эки, төрт, алты, сегис...) бай тудар керек. Санаазы кирип, ондоп турган баланы база бай тударына таскадар, келер жүрүмине жарамыкту болор. Кудайдын алкыш-быйаны једимдү болзын деп, байланар керек.

«Эре-Чуй – Алтайдын төбөзи деп, тегиндү айдышпай жат. Эре-Чуй жердин эн бийигинде турат, мынан ары жабызап, Тыва, Монгол жери дөөн түжө берет. Айдарда, Очы-Бала мында тегиндү жатпаган. Эре-Чуйынын ээзи болуп, куриуу-куйагы болуп,

тым-у-жазак келзе токынадып, коомой келзе жайладып, көрүп, кичееп жаткан» – деп, билеечилерис айдыжат.
Онын учун кажы ла алтай кижги алканза, суранза, Очы-Баланы адап, алкыш-быйан айдып, алканар жанду.

6. Азыраган мал-аштын чүм-жангы

Кежимдү ат жайаган, кежегелү эр жайаган эр киндиктү Эре-Чуй, бажы буурыл байлу Чуй! Ада-өбөкөлөр алкап келген, ару сангын салып келген ада баалу алтай жер. Торко өлөнгин кебис бол, тоолоп болбос малду бол. Кабайын жайкалып жатсын, калыгын өзүп жатсын. Көнөк толо көнчөктү бол, желе толо жеерендү бол, эне жерим Эре-Чуй, кабай болгон кару Чуй! Эң артыгын үлежип, эби жогын айдыжып, бирлик калык болорго, бир кижидий жүрерге, алкыш берген Эре-Чуй!

Алтай албатыбыстын жөөжөзи, арга-чагы – ол эжикте малы. Онын учун бистердин курсак-тамагыс, кийим-тудумыс чындый, быжу. Алтай кижги малзак, онын түүкилик ле эмдиги жүрүми малла тудуш. Албатыбыс малды жангыс ла азыранарга, кийинип жепсенерге туткан эмес.

Мал – ол эне-адазынан башка, бала-барканын жүрүминде тангынан үредүчизи ле таскадаачызы. Онын учун Алтай-Кудай бистердин жадын-жүрүмистин кылык-жанжыгуларын мал-ажысла тудуштап жайаган. Бу байлыкты улалтып апарарга, кажы ла алтай биле, эне-ада бала-барказынын кылык-жанжыгуларын мал ажыра база өскүретен жанду. Күндүзек, буурзанкай, жалакай, иштегенкей, шулмус кылыктарыс мал ижинин жанжыгуларын, чүм-жандарын тудунганынан табылган.

Мал – ол алтайлардын төс кылык-жанжыгуларынын таскадаачызыла ла үредүчизи болгонынан улам, кажы ла алтай биле малду болор жанду ла учурлу. Онын учун малла тудуш жанжыгуларды, чүм-жандарды ончобыс билип ле жүрүмде тузаланар учурлу.

Алтай кижги малдын сөөк-тайагын билип ле танып жүретен жанду, ненин учун десе, кажы ла сөөктө бойынын ангылузы, учуры бар.

Биледе ада кижги ээчий өзүп жаткан уулдарына мал сойып, эне кижги кыстарына малдын ичи-кардын арутап, аайлап баштаарына үредер учурлу. Ненин учун десе, азыраган ак быйанду малын сойып жатса, онын бир де немези (жаан жининен өскө) жерге чачылбас керек. Ончо неменин кези жедер деп айдып жат.

Мал өзөзө, мал капшай өлзө – “колы жеңил” кижги, капшай өлбөй кыйналып турза, “колы уур” кижги деп жат.

Малды сойып жатса, **төжөги болор**, алканып сойор. Малдын төжөги жок болзо, эр кижги бажындагы бөркизин койдын алдына салар жан бар (озодо эр киндиктү улус жандайтан болгон).

Малдын ичи-кардында капту суулар болзо, «ээзи ыйлап-сыктап азыраган» деер. Ыйлаагы көп тө мал болор, ыйлаагы жок то мал болор.

Оок малдын кыймазын жыртпай антарар, ого чандырдын эдин сукса, чичке жанынан сугуп баштаар, кыйманын учы жаар эт чыкпайтан жанду. **Малдын жадынын үзе тартып аларга жарабас. Өлөнди кечире тудала, бычакла кезип айрыйтан жанду. Өлөнди кечире тутканы – арткан малы ток-тойу турзын дегени.**

Өлгөн боос малдын балазын колло айрыыр. Бычакла кеспес. Малдын балазы – байлу.

Joон малдын бажынын жаагын тургуза айрыбаза, «эдин карандыра чайнап, үзе жип салар» дежер.

Jaак айрыза, учтары эттү чыкса – «бай жадар, малду ашту». Куу сөөк чыкса, «түренги-жокту, мал-аш жок жадар» деп айдыжар.

Алтай улустын жагыла болзо, жарынды кайнадып жатса, бүдүнге кайнадар. Жарынчы улус жарыннан кижинин салымын, жадын-жүрүмин көрүп, куучындап та берер болгон. Онын учун жарынды болгон ло жерге таштабас, алыс жер дөөн салып койор.

Эненен жагыс бүткен кижини жодо-карынын эдин челдебес, карындаш-сыйындарлу кижини челдеер.

Кары керегинде кеп куучын бар: «Озодо бир анчы журтаган. Оланчыда коркышту көп өштүлөр болгон. Бир катап озор анчыны өлтүрер деп шүүшкендер. Анчы андап барала, конуп жаткан одузына аннын карызын тургузап салган. Түнде өштүлөр келерде, отты айландыра беш мылтыкту кижини отурган, оны көргөн өштүлөр бу жагыскан эмес турбай дежелле, кача берген».

Алтай улус койдын карызын жарбас, байлар, чачпас, кош карыны «анчынын мылтыгы» деп айдар. Кезик улус очоктын жагына салып койот, жаман неме кирбезин деп, эжикке илип салат. Анчада ла эненен жагыс бүткен кижини карыны тизе буулап, илип жат.

«Каруулу мен дейле, кары эдин таштаба, жокту мен дейле, жодо эдин челдебе» деп, учурында айдылат.

«Канайып та торолоп жүрзе, жодонун челин

жибес, канча ла кире тойу болзон, карынын челин таштабас» деп, айдылган куучын бар.

Карыны өскө улустын алдына күндүү-күрее эдип саларга жарабас. Кары – ол айыл-журттын кежиги, ырызы. Күндүү-күрееде айылчы болгондо, оны табакка салбай, туура салып, бойлоры жиир, челдеер жанду.

Учурында биледе эки игис бала чыккан болзо, арчын жок болзо, арчыннын ордына койдын карызын тузаланарга жараар болгон. Салымдары түнгей болбозын, бирүзинин жүрүми келишпезе, экин-чизи жакшы жүрзин деп, кош карыны сындырып жадылар.

Малдын сөөк-тайагын оодо-жара чаппас, үйелеп кезип айрыйтан. Барлу кижини эт ооктобос. Бир кезиштег үйе тапкан кижини мекечи болор дежер.

Кара канды качан да кижиге бербес, кожо эт беретен жанду. Жагыс канды казанга кайнатпас, кожо эт кайнадар.

Казан белетеле кайназа, канду жумурдын түбин кезеле, отко салар. Төштин бажын, богононы, жарыннын, өжиннин эдинен эжер эдип кезеле, От-Энени күндүлеер.

Богоно кабырганы оок балдарга жидирбес, сыны кыска болор деп айдар.

Өжиннин сөөгинин байбажын (болчок жерин) отко салар, ол мал-ажы көптөйтөн, ток-тойу жүреринин белгези. *Озодо жокту кижини, бай кижинин койын уурдап сойып жиген. Бай кижини бедиреп келеле, кийис айылдын тыштында тындалап турза, куучын угулар. Жокту кижини балазына айттыр: «Уурдап та алган мал болзо, өжиннин байбажын отко сал, көөркийдин мал-*

ажы көптөн өссин, оды чокту жатсын”. Бай кижининде сананган: “Уурчы да болзо, онойып алканып, ак сананып турганда жигей ле”. Ананг неме айтпай, жүре берген.

Жүректи туура кеспес, узада кезип кайнадар.

Эчкинин бажын кайнатса, көзүн эки жара жиирге жарабас. Эчкилер, уйлар ошкоч сүзүжип, кырыжып жүрөп деер.

Койдын жөргөмин колбоп эмес, толгоп, айландыра тудуп эдер. Эчки малдын жөргөмин кылбалап эдер.

Жоон ло оогош малдын кышту-серкенегин кандый да айалгада чачпас, сыйрып, арчып алар учурлу, ненин учун дезе, мал-аштын, ончо жадын-жүрүмнүн кежиги, ырызы анда.

Кан урар жумурдын, кыйманын ич-жанындагы жуузын чылып айрыбас, бала-барка ач-торо болор дежер.

Эне кижинин, кыс бала малдын тынын кыйбас, эдин ооктобос, арга жокто эмеен кижинин малдын тынын кыйза, тул балазы уул болзо, айдынып кыйар.

Согул эттин баштапкы казанына жаакты кожо кайнадар, «кыштай жиир этти жип салар» дежер.

Кандый да сөөктү кырып, кугарта челдебес – кубакайдын темдеги.

Торсыкты эптеп, жааптыра челдеер. Минген ады-жорго, чыйрак болор. *«Торо мен деп, томыкты кугарта челдебес, тойу мен деп, торсыкты бүдүнгө чапса» дежер.*

Томыктын эдин килейте челдеер, килейтпезе, балазынын жүзи кодыр, кирлү болор дежер.

Жаш бала чыкса, мал сойып улус чайлатса, сойгон малдын мойнын омырбай кайнадала, ада болгон кижиге челдеттирип жат. Арткан

сөөктү байлап, аланчыкка кыстап салар. Өзүп жаткан баланын мойны бек, арка-сыны чылабай, су-кадык, эзен-амыр жүрзүн деген темдек. Бу чүмдү алтай калык тузаланар учурлу.

Эр кижиге тумчук челдеерге жарабас. Андап барганда, ады бышкырчан болор дежер.

Мал-аштын жилигин жиирге, сөөктү тал-ортолой чапса. Узада жарып, жилигин үлежип жиир. Учурунда «жангыс бойы жизе, сууга чөнгөр» деп айдып жат.

Божогон кижинин сөөгине сойылган малдын сөөк-тайагын жара чапса. Тегин жиген малдын жиликтү сөөктөрүн бүдүнгө чачпас, оны жарып жилигин жиир.

Тилдин төзүн, тамактын эдин жибес, ажырмак оорулу болор. Тилдин бажын оок балдарга жидирбес, «өткүрө тилгерек болор» дежер.

Баштын тандайын кичинек балдарга жидирип жат. Баланын алаканын жайа тудуп, алаканына чабала, кыс бала болзо айдар: «Көкчү бол, эмчи бол, о.ө.», уул бала болзо айдар: «Ус бол, малчы бол, анчы бол, о.ө». Уч катан жайа туткан алаканга чапса, бала оны тудуп алар учурлу.

Кескен бөөрөктү сүттү сууга салар, кара сууга салбас.

Сүттү эжик жаар уулап урбас, мал-аш чыгымду болор. Энгирде өскө улуска сүт бербес. **Саап экелген сүттөн озо ло баштап кискеге, ийтке урбас, учынан берер керек. Өскө улуска сүт берзе, бажынан ойто тамызып алала берер.**

Жоон малын садып эмезе улуска берип жатса, малынын куйругунын узун кылынан эмезе жамакайында чилекейин эдегине арчып алар.

Иркек малды жаскан кижини күндүлөөр. Ол тушта мал балутыбай, капшай жазылар. Азыраган мал-ажын (ол мал ла дейле) анаар ла сокпос, чаппас, ол база тынду, сагышту.

Элдин өткөн жолунда болгон керектер, байлу сүр-темдектер бай болуп калат. Ол байлар ар-бүткенди чеберлеп, ан-куштарды кичееп, Алтайын тооп, өрө көдүрзин деп үредет.

7. Ар-бүткенле колбулу чүм-жан

Алтайыстын аржан сууларынын чүм-жаны

Алтай кижини учурында агын сууны байлаар. **Суу ла от – тил жок жуу деер. От өртөп салар, сууга түшсө, тудунар неме жок, ага берер.**

Суунын жанына, сууга жерленбес. Агын сууга сүрөө-чөп чачпас, түкүрбес.

Алтай улус аржан, тонмок сууларды эмдү-тусту суулар деп, оны байлап **“талай”** деп айдар. Олордон алкыш-бийан сурап, оору-жоболдон айрыларга амадаар.

Аржан сууга жаскыда, жажыл бүрде, күкүрт күркүрөп, күүк эдип, көк чечек жайылып турганда барар; күскиде сары бүрде барар.

Аржандарга жүргенде, кажы ла кижини эн керектү эжилерди билип, олорды бир де буспай жүрер керек. Аржанга барардан озо, бай тударын ундыбас. Ары амадап барар, ол тушта быйаны жедер дежетен.

Аржанга Айдын жангызында – үч жангызынан ала ак толунуна жетире барарга жараар. 3 эмезе 5, эмезе 7, эмезе 9 күн конор. Аржанга соктырып турза, кандый да соок болзо, “ичикей” дебес, курт-конгызынан чочыбас, үркүбес, жескинбес.

Аржаннын эн күчтү, бышкан өйи – күски сары бүр. Бир жылдын ичинде аржан солыбас, башка-башка аржандарга барбас.

Аржанга келген кижини аржаннын эдек жанына токтоп одуланар. Аржанга барып, келип жада, эбиреде өлөн-чөбин үспес, агыжын кеспес, тепсебес, табыштар чыгарбас, ар-бүткенин буспас. Аржанга эмденип барган улус **сан салбаганча, аржанла тузаланбас.** Одуланып токынайла, аржанга келген улус күн ашкалакта сан саларына белетенер. Эрте жетсе, санды салып, аржанга барарын баштап койорго жараар. Жеткенче, Күн ажа берзе, одуланып конып алала, эртенгизинде, Күн чыгар башта, санын салар.

Санга экелген аш-курсагынын бажынан салып, аскан чайын, ак малынын сүдин үрүстеп, Алтайынан, аржаннын ээзинен алкыш-бийан сурап, алканарынан, айдынарынан, жалама бууларынан баштаар. Жалама ак, сары, чанкыр (көк) өңдү болор. Жаламаны, аш-курсакты айылда аластап алар.

Аржанды күнгери эбирип, кажы ла аржаннын бажына жинжи-топчы салар, жалама буулаар.

Келген жерине койды тирүге экелип сойып, кан чыгарбас, андап-балыктабас, ачыныжып-керишпес. Онын учун аржанчы улус анда жадып ичип-жийтен курсагын, этти, одыратан одынды ажындыра айылдан апарып жат. Ончо неме эптү-жөптү болор учурлу. Кийген кеп-кийими эптү-сүрлү, аайлу-башту, албатынын жанжыккан некелтезине келижип турарына албаданар. Ачу аш аржанга экелбес, бого келген кижини соотонуп-жыргап келбеген, эмденерге, Алтайынан алкыш-бийан сурап, сынын сергидип келгенин ундыбас учурлу. Улусла ачынышпас, коптошпос.

Эпши кижии аржандап, ару-чек тужында атанар. Журтынан чыгым чыккан кижии бир жылга аржанга барбас учурлу. Аржан – туулардын колтыгынан чыгып жаткан, эм-том ару суу. Алтайдын Ээзи жаман керек эткен кижини жыдынан билип ийер, төрөөн-төркини божогон болзо, онын сүнези аржанга барган улусты ээчип жүре берер, кижиле кожо коомой жыт келер деп билеечилер жартайт. Аржандаган кижиге аржан эм-том болбос.

Аржанга эмденеле жанган кижии бай тудар. Бир канча өйгө мылчага кирбес, кижинин эди-канына соок өдөр деп жат. Аржан сууга кирген кижинин эди-канына аржан өдүп, су-кадыгын орныктырып, сергидип жат. Аржаннын кийнинен соокко өтсө, су-кадыгына коомой болор, ончо жүрүмине оору да болуп каларга айабас.

Кебин, ич-кийимин, бажына бууланган арчуулын, бөрүгүн таштабас, конгон-жаткан жерин арутайла жанар. Аржанда эмденип божогон кийнинен, сан салып, алкыш-бийанын айдынып жанар. Жанар алдында сан салатан курсак-тамакты башка салып койор. Кир-тор, шүбүргини арттыргыспас, жанып жатса, жакшылажып, быйанын айдып барар.

Жанганда, улус аржаннын бажына барып, жинжи, топчы салып, жалама буулап, алканып, кандый бир сабаага суу уруп алат. Бу өйдө сууга аржаннын тажынан салып алар. Суу ичилип түгензе, ол ташты ару жерге салып койор. Ойто жол келишсе, аржанга барза жетирер. Кезикте улус аржанга барып жаткан кижиге жинжи-топчызын, жаламазын бойынын адынан берип, аржан суу алдырткылайт. Же сууны да аайы-бажы жок көп аларга жарабас.

Аржаннын суузын кайнатпас, жылыдала ичерге жараар.

Кажы ла орунын аржаны башка-башка жытту болор. Билер улус оны жыдынан билип ийгилейт. Кажызы боордын, ич-карыннын, жүректин, о.ө. Бала-барка таппай турган эпшилер аржанга барып, алканып, суранып жүргенде, жолдоры база ырысту, амадузы бүдүп, жакшы журтагылай берет. Онойып балалу болгон, темдек эткедий учуралдар калыгыста көп.

Жерэненин аржан суулары байлык, быйанду болуп, оору-жоболдон айрылып, сынысты сергидип жүредис. Ару, чебер тузаланып жүрген аржан сууларыс Алтайыстын база бир Алтын Өргөөзи болор.

Артыш-арчынды тузаланар чүм-жан

Артыш-арчынды тузаланар чүм-жандарды Светлана Бырчыковна Талкыбаева мынайда жартайт: – *Артыш – Алтайдын ару, агару ла ээлү агажы. Жакшыны көдүргөн, жаманды жайлаткан байлу агаш. Озогы жаандардын куучыныла болзо, артыш тынду агаш, кижинин суузыны. Оны үзерден озо, неге амадап, неге керектеп алып жатканын айдып салар учурлу. Алардан озо сүт чапар, ол эмезе жалама буулаар, аттын жалынын кылын да буулап жат. Сүт чагса, эжерлеп чапар, төрт талага баштанып алканып суранар. Алтай-Кудайына, Алтай Ээзине, Жер энеге алканар: «Алтайдын байлу агажы, артаба, тазылын болзо кургабазын, онон жараш тазылда, онон жараш корболор өс.*

* *Арчынды алза, ачаптанып көп албас;*

* *жоон төзинен сындырбас, айрызынан чебер сындырып алар;*

* *мистү-оостула кеспес;*

*ол агашты үй кижиге үспес; он эки жашты өтпөөн кыс бала үзер учуры бар деп угун жүрөтөм;

*эр киндиктү үзер;

*төрөөн-тууганы, жуук кижиге божогон болзо, жылы өткөлөктө, үзерге жарабас.

Арчындан аайлу-баштуу алар, бүри күнчыгышка ууланганын үзер, өскөталага баштанганы – быянын жетирбес. Эмдиги өйдө ол агашты саткылап жадар. Садып алган артыш быяан экелбес, эм-том болбос. Саткан кижиге жакшы жүрүм болбос. Тазылыла кодору алган кийинде, кинчек түйсөт. Ненин учун дезе, Эре-Чуйда бу кереестү агаш Алтай-Кудайдын курчуузыла, Жер эненин киндигиле, От-Энеле, кижинин суузыныла (сүнезиле) тудуш, байлу.

Арчында аластанганда, ол жаманды-жымыруны жайладар, күлү-когы болзо – эм-том, ыжы болзо, кижинин эди-канына, сөөк-тайагына өдүп, оору-жоболды жайладат. Темдектесе: күлдин когын чий каймакка булгайла, суулу балуны сүртүп жат. Койу артышты изи сууга тургузала ичерге жараар, жунунарга да жараар.

Артышла аластанганда, база аайы-төбөйү бар. Артышты күйдүрөт, кижини күн аай аластаар, бажын айландыра, эки колтыктын алдынан (коомой колтык алдына жажынар) арказын төмөндөй, эки бутты, эки будын ортозын аластаар, ыжын жытаар. Үй улус төбөзү бөктү болор (арчуул тартынар), эдектү кийимдү болор жаңду.

Жер-телекейде жетен бүдүн артыш бар. Алтай жеристе онын бүдүми көп. Бүри койу, чичке болзо, ол кой-артыш. Бүри жоон болзо – ат-артыш. Кажы ла артыштын жыды да башка болот. Эмдиги өйдө көп улус байланбай да жат. Эре-Чуйда жаткан эр-

киндиктү (адын адабайын) алкыш-быяан сурап келерде, артышты тазылыла кодорула экелген. Кижинин баш-куйказы жымыраар. «Сүреен жастырган эмтиреер» деп, ары ла жандырдым. Үч жылдын туркунына үч уулу улай-телей божогылап калды. Артыш – кижинин суузыны деп айттым не, учуры жаан агаш. Тайдам айдатан эди: «Артыш тазылы кижинин жүрүмдиги».

Кижиге аластанган кийинен, артыштын артканын отко салар, тышкары алып чыкпас, онон өскө ырызы, кижиге кожо жүрө берер. Артыштын ыжы кара болзо, оору-жобол, жаман-жымыру чыкканы болуп жат, аруу ыш – кижиге кара жок, аруу дегени.

Немелерулууска барза, артышты акбөскө орон, эжерлеп апарар. Ача тартса, артыш куучындап жадар агаш ол. Ар-бүткенде ончо айландыра тирү, жаңгыс ла кижиге сокор дебезе.

Кезикте улус бой-бойлорунан артыш суражып жүргүлөйт. Артышты амадап, алканып алган кижиге айыл-журтына экелген кийинде, өскө улуска артыш үлөбөс, ол кижиге бойынын ырызын, кижиге улуска берип, үлөп турганы деп, неме билер улус айдыжат.

Артышты, ар-бүткенди канайып байлап ла чеберлеп жүрөтөтүн албаты билеп жүрзүн.

Артышла арутанганда айдатан алкыжым:

Ак мөңкүлү тайгадан

Амадап алган ат-артыш.

Артап калган сынды

Арутап берген, ат-артыш.

Корум эдектү тайгадан

Керектеп алган кой-артыш.

Коомойды, оору-жоболды

*Кыйдыра сал, кой-артыш.
Ак жалама буулайла,
Көрүп алган кой-артыш.
Көп үйелер байлаган
Кокту-томду кой-артыш.
Баш болзын, байлу агажым!
Баш болзын, Эре-Чуйыма, Алтайыма!*

Күкүрт, жалкынды байлайтан чүм-жан

Азыдан бери келген өбөкөлөрдүн сөзиле болзо, жааш жааза, оны Кудай ыйлаган деп айдыжатан; жалкын соксо, Кудайдын огы дежетен; тегери күркүрөп, күкүрт болзо, Кудай ачынып, калжуурып турганы дежетен. **Күкүртти байлап, тегери озонгон деп айдып жат.**

Озодо жалкын түшкөн агышты узун эдектү үй улустан болгой, кежегелү эр де улус ажыра алтабас, теппес. Ол байлу болгонын албаты ундыбас керек. *Бу агашка Эрликтин кара шулму-шилемегири жажынарда, Кудай оны жалкынла өртөй аткан деп байлайтандар.* Үч жыл өтсө, жалкын түшкөн агышты чиритпей чеберлеп, айылга экелип, кезип одыратандар. Кезип жарза, бу агышты кем де алтап баспас, теппес учурлу. **Одус башту От-Эне жалкыннан жайалган деп, ончо улус билер учурлу.** Отко салган турунды эдектү үй кижинен болгой, эр де улус байлап туратан.

От-Эне Кудайла тудуш, ару, байлу-чүмдү. Ол ак жалбышла калжуурып, Ак Быркан кудайла чедирген тилиле куучындажып турган дежет.

Жайгы күнде жаңмыр улай ла жаап, жалкындап-күкүрттеп турза, алыс жерден чыккан Эрлик-Бийдин

кара шилемир-шулмустарын Кудай күстин сыгын айына жетире жалкынла өртөп, кыра адып турганы ол дежет. Мыныла колбой жердин үсти аруталып жат.

Баштапкы күкүрт–тымужайладар, жер-телекейдин үстин арутаар ийде. Оныла колбой шалжанын күчикороны жоголот дежет. **Баштапкы күкүрт-жалкынга, солоньга, От-Энеге курсак салып, сүт үрүстеер, сан салар, артыш бырладып алканар. Айылды эбиреде сүт үрүстеер.** Айылда отурган улусты күн эбире (отты эбиреп), аластап келер, айылдын ичинде ончо не-немени эбире аластаар. Тышкары чыгып, Күнге удур «Оп куруй, баш болзын» деп, эки алаканыла эки жаагын сыймай тудуп, эңчейип, алакандарын тизезине жетирер.

Жаан жашту өрөкөндөр тегери кайы жанынан – эпши жанынан ба, эр жанынан ба – озонгонын угуп, ажару салгылайт. Тегери эр жанынан унчукса, жылкы мал сүттү, кулуны семис болор, жылды жакшы чыгарынын белгеzi. Эр киндиктү улус оору-жобол жок, жылдан омок чыгар. Тегери эпши жанынан унчукса, уй-мал сүттү, бозулары жылдан жакшы чыгарынын белгеzi. Үй улус оору-жоболы жок жылдан чыгар дежетен.

Тегери үнин сыгынга берип турган деп база айдыжатан. Сыгын үнденип көндүксө, тегери үнденбей, токтоп калат, бу жымжак жылдын белгеzi дежет. Сыгын үнденип турган өйдө тегери унчукса, күс узун болор, соок, кату жыл болорынын белгеzi. Жыбарга, соокко мал арыктаар, жылдан коомой чыгар.

Кандык айдын учында, ол эмезе күжүк айдын баштапкы күндеринде, эмил агыштын бүри жайылгалакта, жерден өлөң чыккалакта тегери унчукса, ол кату жылдын белгеzi. Өлөң жажарып,

агаштар бүрленген кийинде унчукса, жымжак жылдын белгези дежетен.

Жайгыда жааштын кийинде солонгы күнчыгыш жаар тура берет. Солонгы жанынан жартамалды Теленит-Сортогой журтта жадып турган, элге-жонго тузалу Айылдаш эжебис жартап берди.

«Солонгы бүдүмиле башка-башка болот. Жерле жаба барган солонгы – ол коомойдын (үстинде кызыл төзи көк өндү). Же мындый солонгы көс көрөөчи улуска анда-санда көрүнөт. Бу кандый темдектү болгон десе: тирүү улусты табарып, «ол жерге» апарганы.

Экинчи бүдүми: жер-алтайыла тең, тегерийте турганы – Алтайды курчаганы. Бу мындый солонгыга сүйт үрүстеп, алканып жат.

Үчинчи бүдүми: көк тегери өрө узунуна турганы. Бу солонгы – Үч Курбустаннын, ончо тындулардын жүрөтөн жүрүми. Ого база алканар, суранар.

Кезикте күнбадыжында солонгы көрүнүп турат, ол коомойдын белгези, күнбадышта солонгыга алканбас, сүйт үрүстебес».

«Ак сүйтти үрүстеп, эжер түйжүп чөддөөр, Кудайга баштанып алканар. Чөддөн туруп турза, ол уур мүйргүл деп, Кудай айдар. Оны озо чактан бери жаандарыс жандаган жан». (К.М. Самтакова)

Бу Ак Быркан кудайдын үнин укканы, Алтай-Кангыйдын кулагы Кудайдын үниле жарыганы, албаты сагыжы женилдеп, агару сыны сергиди деген сүүнчи-жыргал.

Күкүрт, жалкын болгондо, байланып алканатан озогы чүм-жанды жиит үйеге ундыбай, жүрүмде тузаланып жүрер керек.

Алтайыстын ажуларын ашса, жандайтан чүм-жан

Алтай албаты жебрен чактардан ала эн ле тын Алтайын байлап, Алтай-Кудайын тооп жүргөн. Бистин жандаган Ак жан аайынча, Алтайыстын байлу сүмерлерин, тууларын байлап, ого мүйргүп, алкыш-быйан сурап, ан-кужын, агаш-тажын кичееп, керектү тужында азыранып, агаш-тажыла тузаланып, өлөн-чөбиле азыранып жүрзин деп, кижини Кудай жайаган. Айдарда, ак-жарыкта кажыла туулган кижинин үлүзи бар.

Алтай жеристи кандый өйлөрдө байлап турганыс? Кандый бир жол-жорыкка барып жадып, жолдо жаан ажулар бар болзо, **ажуда токтоп, жаламанан буулап, алканып, айдынып, үүлелеп баратан. Ажуга чыгып жатса, тал-табыш көдүрбейтен.** Эмдиги көлүктерде магнитофондо кожон-комыт ойноп турат. Ажуга чыгып жатса, магнитофонды токтодып салар учурлу. **Күн ашканда, бозом энирде ажуга токтобос.**

«Кандый ла үүледе, ажуда жандаар жангы, жалама буулаар ла сүйт үрүстеер ээжилери бар. Кара да аракыны, сүйттин де аракызын жандабас. Ажу – бийик, кайыр, тайкак, онын учун күндүүзи жангыс ла жалама ла сүйт болор аргалу. Баштапкы ла катап жибиткен челектин, аркыттын ажы (сүйттин аракызы) учурлу деп чотолот. Ол ашты одына да, жайыгына да, Күн энеге де, мүйргүлде де «Ак сүйт башталды, ажым жайылды» деп алканып, үрүстеерге жараар» деп, Мария эжебис өрөкөн жартаган эди.

Ажуны ажып жатса, токтогон жерге токыналу, мендебей жангын жандап, ажунаг түжер.

Анчы улус ар-бүткеннинг сынын сындай жортып андаза, Алтай јерине база бажырып, алканып суранат. Андап барган кижиге эн ле озо једер јерге једип, одуланып, чайын кайнадып, тоқыналу чүм-јаңын јандаар. Чайдын баштапкы теејизин отко үрүстеп, айландыра – Јер энеге, агаш-ташка – үрүстеп, алканып, келген керегин айдып суранар.

Алтай кижиде, кажы ла сөөктө байлу јери, туулары бар. Ого бажырып, алканып, суранып жүргүлейт.

Алтай калык јаан ажулар ажар, јаан талай кечер алдында, эмезе кышту журтына кыштап алала, јайлуга көчүп јатса, Алтайын алкап јат.

Кандый бир јол-јорыкка барып, јери-јуртынан чыгып јада, алканар, суранар, “јол кезип” деер. Јүзүн-јүүр јенгил, куру санаалар сананбас, сөстөр айтпас. “Капшай једе бербей, не бар анда” деген куучындар болбос керек. **Јол-јорыгы кыска да болзо, кижиге алканып, суранар јанду.** Узун јолдын ээзи база бар, оны база тооп, байлап јүрери учурлу.

Алтай јеристен одырарга одын кезип турган тушта, јаламанан буулап, сүттен үрүстеп, алканып суранар, келген керегин айдынар. Ол тушта јердин ээзи де јарадар, угар, барган керек бүдер, јол келижерине аланзу јок.

«Чөл бажынын (Курайда) үүлезине јаламаны буулайла, күнчыгышы дөөн сүтти үрүстеп, алканып койор. Сан салып узак отурбас. Ол үүленин ээзине аракы јандап чөдөбөс» деп, ончо калык-јонго быйаны јеткен Мария эјебис өрөкөн јартаган.

VI. Кижиге бой-бойын тоожып жүрерининг чүм-јаңы

Ада-энени тооп ло байлап жүрери

Ак-јарыкта бүдерде, кандый ла ук кижининг эн ле јуук ла байлу немези – эне-адазы, калыгы, тили, өскөн-чыккан јери.

Тогуз ай карындаган, ак сүдин эмизип, эки колыла јайкап, јүрүм берген эненин алдына кижиге төлүзин кайра јандыра аргазы да, күчи де јок.

Арказын сыймап, эки колынын күчиле азырап, эр кемине јетирип салган аданын күчининг кемин кайра јандыра арга база јок.

Ада-энени тооп, байлап жүрер керек. Адага, энеге удур кышкырып, уружып эрмек айтпас.

Ада-энени кыјырангыбас.

Ада-энени төгүндебес.

Ада-энени айткылап, јаман көргөни – эл-јон ортодо јаан ујат ла кинчек.

Ада-энези кандый да кирелү кылык-јанду болзо, јокту-јойу, кенек-тутак болзо, алтай калыктын јаңында, оморды балдары бурулап, удур сөс айдар јаңы јок.

Ада-эне карый берзе, балдары болушпай барганы – ол эбирелтелү кинчек.

Ада-энени јаман көргөн кижиге бойы карыза, оны балдары, баркалары јаман көрөр.

Ак сүдин эмизип, эр кемине јетире чыдадып салган ада-энеге балдары күчи јеткенче болушпай, тооп, айткан сөзин угуп, оорып-чылай берзе туружып, үүле-коногы једип божой берзе, ада-өбөкөнинг јерине баштап, мөңкүзин аайлап-баштап көдүрип салар јанду.

Ада-энени јаңыс ла азыраган балдары тооп,

байлап жүрер эмес, же анайда ок азыраган ада-эне база байланып жүрер жанду.

Ада-эненин молжузы, кызы-уулын жүрүмге тазыктырып үредетен таскамалы

«Адазын көрүп, уулы өзөр, энезин көрүп, кызы өзөр» деп сөс тегин айдылбаган. Эң ле жаан учурлу улус биледе – ада-эне.

Ада кижги билезинде баш болуп, айыл-журтын чеберлеп, эш-нөкөрине жаан болушту жүрет. Ада ла эне бой-бойы нак, кару болуп журт-журтап, бала-барканы чыдатса, азыраган балдары эне-аданы көрүп, жакшы кылык-жанду улустар болуп өзөр.

Адазы уулын оогоштон ала жакшы керектер эдерине үредер учурлу. Иш-тошко темиктирип, иштен бир де туура калбай, “көс – коркор, кол – эдер” дегендий, жалтанбай иштеп жүрзин, жаман кылыктар кылынбазын, ак ла караны, жакшы-жаманды ылгап жүрзин деп, жалакай кылык-жанду болорына үредер учурлу.

Ада-эне балдары угы-төзин, сөөгин, төрөөн-тууганын билип жүрзин деп, жаштап ала үредип жакарар.

Эне кижги кызын ару-чеберге, колы ээлгирине, көктөнөрине, мал-аштын ортозында жүрерине, ачык-жарык болорына, бир сөслө айтса, айыл-журттын, от-очоктын чындый ээзи болорына үредет.

Ада кижги балдарына – айылдын ээзи, балдарынын башчызы, үредүчизи. Сөсти жалтанбай айдып, балдарыла ачыгынча эрмек-куучын өткүрип, не-неменин аайын-төйгүн айдып, жартап берер нөкөр кижидий болор учурлу.

Балдарды азыраган кийнинде, оморды бутка-колго тургузып, ончо немеле жеткилдеп (үредүзи, аш-курсагы, кийим-тудумы), айыл-журт тудуп, төзөп,

энчиге берген мал-ажын бойынын от-очогынан башка чыгарып, аайлап-баштап салатаны – ада-эненин көнү молжузы.

Онон ары бала-барка жадын-жүрүмин бойлоры башкарар учурлу. Омор ада-энезинин жүрүминен, үредүзинен тем алып, бала-барка, мал-аш азырап, эптү-жөптү, жон ортозында база бир жаан биле болорго, угын улалтарга албаданар керек.

Бу ончо неме эдилген кийнинде, ада-эненин молжузы бүткен деп айдарга жараар.

Кижини Кудай ак-жарыкка жайаарда, онын үлүзин кожо берип жат дежет. Онызы чын айдылган дезе, жастыра болбос. Ненин учун дезе, көп тө балдарлу улусты көрзө, ас та балдарлузын көрзө, теп-тең жүргүлейт. Кожо чыккан карындаштар көп болзо, онызы эң артык деп көрүнөт.

Озодо албатыда *«Адазын көрүп, уулына бар. Энезин көрүп, кызын ал»* деген кеп сөс тегин айдылбаган. Бу анчада ла айыл-журт төзөөргө жажы жеткен балдарга айдылган кеп сөс. Ада-эненин азырап койгон балазы жакшы журтка барып, жакшы жүрүм жүргени – ол кажы ла ада-эненин сүүнчизи, једими. Айдарда, азыраган балдары жаман айттырып, киреледип жүрбезин деп, ада-эне бала-барказын чындык јолло апарып, бойлоры жүрүмди аайлап-баштап жүрерге, коомой кылык көргүспеске, бек сананар керек.

Ада-эне балдарын үредер учурлу: жаан јаштуларла, таныбас кижини бойыла кеберлеш көрүп турза да, оморго «слер» деп баштанар учурлу. Ада-энезин «сен» деп айтпас жанду, «сен» деп бойынын јажыдын, бойынан оогош улусты айдарга жараар. Јажыла оогош кижги жаан улусты «сен» деп айткажын, оморды јабыс

көрүп турганы билдирет. Мынан ачыныш та, өкпөлөш тө болордон маат жок.

Ада-эне балдарын ончо таныыр төрөөн-тууганла, көрүш-таныштарла эзендешип, болуш керек болзо, болуш жетирип жүргүлезин деп жакарар учурлу.

Ада-эне балдарын жаан жаштуларды тооп ло байлап жүрер эдип үредер учурлу. Албатынын ортозында жүрзе, ада-энезинин, өбөкөзинин жаман адын чыгарбазын деп жакарар.

Ада-эне балдарын от-очокты канайып байлайтанын, алтай жерге канайып алканып, бажырып суранатанын, бир сөслө, азыйдан бери тузаланган чүм-жангыска үредер учурлу.

Ада-эне балдарын су-алтай тилин ундыбазын деп, алтай улусла, ада-энезиле бойынын алтай тилиле куучындажып жүрзин деп үредер учурлу.

Эне кижиге азыраган балдарын каргап сөс айтпас жанду, ненин учун дезе, энеинин каргыжы жазымы жок жаманга жетирер. «Азыраган балдарым жакшы ла жүрзин, кижиге ле болзын» деп, эне кижиге алканып, суранып жүрер учурлу.

Ада-энеинин эткен кинчегин, кезем сөстөрүн балдары көдүрерин, оны чечерин, кату каруузына турарын ада-эне ундыбас керек.

Адазы кинчек этсе, ойто эбирип балдарына келер. Анчада ла эн тын кыс балазына келип согулар деп жат. Энеинин эткен кинчегин анчада ла балдарынын балдарына түжер.

«Ада-энеинин жүрген жүрүминен баланын келер жүрүми камаанду» деп, алтай улус тегиндү айтпаган, оны жүрүм көргүзип жат.

Ада-эне балазын ала-көнө отурып айткылабас, сокпос – ол ыра-жорого.

Балдардын көзүнчө согузарга-кырызарга, бой-бойын жамандазарга жарабас, балдарын аракыларга, озорло кожо аракыларга жарабас. Мындый учуралдан ада-энеинин тоомжызынын кеми жабызаар.

Азыраган балдары ада-энеини тооп ло байлап жүрери, энг ле озо ада-энеинин бойынан камаанду. Озор канайда үредип айдар, бойларынын кылык-жангын канайда тудунар, албатыла канайып ээчижер, жаман-балыр жүрүм жүргенинен балдарынын жүрүми (бу ончо өрө айдылып барган сурактардан) камаанду болордон маат жок.

Ада-эне жүрүмнин кандый да катузына туштаган болзо, балдарын бойлары ла азырар керек. Эзөгинен чыккан баланы бойы азырабаза – кинчек.

Ончо кижигеинин жүрүминде учурайтан алтай чүм-жангарды, төрөл тилин ада-эне балдарына энчи эдип үредер учурлу. Төрөл тилин билбес бала бойынын угын албанла жоголтып жатканы болор.

Жаан жашту каргандарысты тооп жүретени

Кажы ла ук калык жаанай берген өрөкөндөрдиге тооп ло байлап жүретен. **Жаан жашту өрөкөндөрдиге тооп ло байлап жүрери, бистин алтай калыктын башкарынын жүрген чүм-жангарынын тоозына база кирип жат.**

«Жаан кижиге айткан жаман сөс, кату эрмек айткан кижини ээчип жүрер» дээр. Карган кижиге эткен кинчек кижиге ойто эбирип келер. Бойына жетпезе, бала-барказына једер. Ненин учун дезе, жаан кижиге – Кудайдын кижиге. Ол Кудайдын алдында жүрер, онын атаанын Кудай бойы алар.

Жаан кижинин алдынан кечпес. Алдынан кечсе, сүнези быртып калар. Карган кижинин сүнези алдында жүрер.

Сөөктөш жажы жаан кижини «эжези», «аказы» деер, эне угынан болзо, «таай», «тай эже» деп баштанар.

Жаан кижини айылга кирип келген болзо, өрөкөндү качан да, кандый да болзо өрө өткүрүп, төргө отургузар жанду. Аш-курсактап уруп, чайладып жандырат.

Жаан кижинин сурагын, айбызын бүдүрбес жан жок.

Бойынан жаан таныш та кижини, таныбас та кижини «слер», «өрөкөн» «эжебис», «акабыс» деп айдар. Бойынан кичик жашту кижини «сыйным», «балам», «карындажым», «жееним» деп айдар жанду.

Жаан кижини тооп, айткан сөзүн угуп жүрер.

Жаан кижиге удурлажып сөс айтпас.

Жаан кижини кыжырантыбас, ого үнин бийиктетпес, кизиребес, жаман айтпас, шоотпос, кол көдүрбес.

Жаан кижини чаптыксынбас, кири-торынан жескинбес.

Жаан кижини бойун база тоомжыда тудар учурлу.

Жит улусла жүзүн-жүүр балыр куучын куучындашпас.

Учуры жок куучын куучындабас.

Улус жамандабас, айткылабас, жаан катуу эрмек айтпас.

Бала-барказын жамандап, ады-чуузын чыгарбас.

Айткан сөзи тоомжылу болуп, жаштарды үредип айдар.

Карган кижинин кажайган чачын, онын жажаган жажын, көргөнүн, укканын, билгенин тоор керек.

Алтай албаты тегиндү айтпаган: «*Карган малду кой үркүбес, карганду журт чаачылбас*». Каргандар балдарынын су-кадыгын, жүрүмүн жети үйеге жетире көрүп отуратан ой болгон дежер. Озүп жаткан ук-үйе үзүлбесин деп, озор бажында ла төзөөндөп салатан. Онын учун уулдарына 35-40 жашка жетире ачу аш амзатпас. Мал-аштын, ан-куштын тынын учуры жок кыйдырбас, балдары жаан кижинин сөзинен чыкпас болгон. Кайда ла жүрзе, чүм-жангын тузаланып жүргүлезин деп, жакарып отургылайтан.

Онын учун жаан жашту өрөкөндөр жиит үйенин оморкодузы, түүкизи, ойгорлыгы, жүрүмунин бек төзөлгөзи, тайанатан тайагы болуп жат.

Киндик эненин чүм-жангы

Кижини ак-жарыкка туулып чыгарда, оны эненин эди-канынан айрып, тудуш кининен кезип, колго тудатан кижини – киндик эне болор.

Киндик эне – ол жүрүмде эн жаан учурлу кижини. Киндик эне – ол кижинин экинчи энени. Бала чыкса, онын жангы жүрүмге киргенин керелеп, азыйда алтай улус мынайып жандаган.

Киндик энеге тоомжылу, ижемжилү кижини көстөп жат. Бала ак-жарыкка чыккалакта, киндик эненин жанында болуп жат. Эки колынын ичине эрке ле жылу балазын уткып, кинин кезип жат. Кинди эки жанынан буулап жат (эненин жанынан ла баланын жанынан). Баланын кини жанынан кыскачак арттыргызып, кайчыла кезип жат. “Кирбигин сыккан, кинин жунган” киндик эне деп айтканы бу туру. Баланын кинин кескен кийинде, оны артышту сууга жунар. Онон чууга ороп, кабайга салып жат. Артышту суула

јунганы – јаш көөркийге јаман кижининг тил-оозы,
јаман көзи тийбезин, ару сыны сергек болзын деп
алкаганы. Темдектезе, уул баланы мынайда алкаар:

Ак-јарыктын үстинде
Талдама анчы эр болзын,
Калыгынын ортозында
Аргымак ээртеер эр бүтсин.
Јаактуга айттырбазын,
Јарындуга јыктырбазын.

Кыс баланы алкаар сөс:

Көк ийнени көнкөрө тудуп,
Ак ийнени антара тудуп,
Ширдек көктөйтөн ус болзын.
Салган оды чокту болзын,
Санаалу јакшы эш болзын.

Озодо баланын кинин кезип, јунуп, чууга
салып ла ийеле, «кижиге кижі кожулган» деп, мал
сойып ийзе, онын карын-јуузын алып, јымжада
тудуп, баланын кинине салатан. Јуу кинди капшай
јыдыдып, тайкылтар болгон.

Баланын кини тайкылган кийнинде, киндик эне-
зи онын кинин көктөп, «ак-јарыкка туулып, кижининг
тоозына кожулды» деп алкаар. Кинди күннинг энг ле
узун күнинде көктөөр неме. Ол баланын жүрүми узун
болзын, јымжак болзын деген белге.

Кин тайкылган кийнинен, коштой јаткан улусты
кычырып, изү казан ичиретен, киндик энезине уча-
төш салып, төрдинг бажына отургызып, баланын
адын адайтан.

**Эмдиги өйдө энелер балазын бала табар
турада таап турарда, энелер јараткан кижини
киндик эне эдиң, адаң салат.**

Кин кескен кижини киндик эне этпезе де,

арчынду суула онын колын јунуп, аластап, колын
кечире ак бөс салып койор јангду. Кин кескен кижининг
чүм-јангын этпезе, кинчек болор. Ол јерде «Кемнинг
тынын кыйган?» деп, кату каруузына тургузар.
Онын учун кин кескен кижининг колын арутап, ак
бөслө јаап, самын берип турганы ол.

Алтай улустын јангыла болзо, киндик эненен
јуук ла тоомјылу төрөөн јок. Киндик энезін кажы
ла киндик бала төрөөнине, энезине түңгей баалап ла
күндүлөп жүретен учурлу. Ол јангыс ла балага эмес,
онын энезине де учуры јаан, күндүлү кижі болуп јат.
Кажы ла учуралда кижі киндик энезін јыргалына,
айыл-јуртту болзо тойына, чыккан-күнине кычырар
јангду. Кыс бала эр кемине једип, јуртка барза, кадакту
тажуурды киндик энези тудатан. Той-јыргалына барза,
уча-төш озо киндик энезине салынар. Уул бала кижі
алза, киндик энезине ак сүдин амзадып эмезе бажына
арчуул тартып койор керек. Кудага барза, кадакту
тажуурды тудунып, кудалардын алдына чөгөдөөр
кижі – киндик эне. Учурында киндик балазы киндик
энезининг адын адабас, байлап, тооп жүретен.

Киндик энезининг бойынын балдары киндик
балазына ака-карындаш, эје-сыйын болор. Эр кемине
једип, айыл-јурт төзөзө, киндик энези јангыс балдар
јурт төзөбөс, төзөп алза, ырыс јок, тал-табышту,
кыска жүрүмдү болордон маат јок. Онын бастыразын
киндик энези киндик балдарына јартап берер учурлу.
Киндик энезін күндүлейтен өйлөр, үчке бөлинет:

*баланын бир јажы толзо – кол јунар;
алты јажы кирзе – албаты тоозына
кожулганын темдектен;
айыл-јурт төзөзө, жүрүмнинг јаан јолы
ачылганын керелеп.*

Киндик энеге айылдап барып жатса, нени апарар? Киндик энеге жакалу кийим кийдирер, 4 метр арчуул бөс, аш-курсак, конфет, 6 шил тажуур. Киндик адазына, балдарына база сыйлар апарар.

Киндик балазы жанып жатса, киндик энези база балазын күндүлеер. Жакалу кийим кийдирип, кур курчап, баркыга мал (кой, бозу, торбок) адап берер. Киндик балазы киндик энезинин берген малын өскүрип, малданар.

Киндик эненин учуры сүреен жаан. Жаш баланан ала, карыырдын карыганча, киндик энени тооп, байлап, күндүлөп жүргени – агару керек. Ончо жүрүмине кижини тооп, кижинин күүнин көдүрип, кижини байлап жүргенинен артык кандый сый.

Өскө укту албатынын жаңдарын көрүп, оны кожымактабай, чүм-жаңыстын учурын баалу сыйларга солыбай, онын байлу чүмин ле учурын жүрүмде бек тузаланып, келетен үйеге энчи эдип арттырарын сананар керек.

Чач аларынын чүм-жаңы

Жаш баланын көзи карын-чачына артабазын деп учурлап, тоомжылу кижиге кестирер. **Бала бир жашка једип будына басканда, онын чачын таайы, ол эмезе таай эјези чүрмежинен (мандайына тўжўп турар чач) кезип јат.** Онын кийнинен баланын карын-чачын тазада алып койзо, јакшы, ненин учун дезе, баланын бажынан јакшы, чындый чач өзөр деп јат.

Таайына чачты кестирбегенче, баланын карын-чачын тазарта албас. Таайы чачты кезеле, оны бөскө тўўп, јеени айылдап келгенче, бек

јерге салып койот. Чач кескен кижини учурында күндүлөп салар. Кескен чачты јазымы јок барып ойто алар јанду. **Бала јааназа, ада-энези таайынын айлына чачын алып, айылдадып апарат.** Таайына – жакалу кийим, јенезине, бала-барказына – сыйлар, 6 метр илү бөс, чай, 6 шил тажуур, алама-шикирденг апарып күндүлеер.

Јеени тайынын айлына айылдап келзе, күндүў-күрее эдип, чайладып јандырап. Удура таайы јеенинен нени де кысканбас учурлу. *“Јееним келгенче, јети бөрү келзин” деп, онын учун мынайда айдылат.* Таайы јеенине жакалу кеп кийдирип, баркы эдип, эрјине мал (ат эмезе кулун) сыйлап јат. Кескен чачын ойто јеенине табыштырып берет. **Јеени чачын алып, бойынын одына артыш ла јуунан кожо салып, От-Эненин курчуузына табыштырап.** Таайынан баланын чачын албаза, баланын көзи артап жүрер дежер. Онын учун **баланын 12 јажын өткүрбей, таайынан чачын алар јанду.**

«Учурында таайы јеенине баркы бербезе, јеени ачынып јанар, таайынын јелези куру артар, јадынында мал тўјгенер.

Онойдо ок таай кижинин учуры жаан, темдек-тезе: таай кижии эдегин такымынан өткүреле јаш баланын чилекейин аштаза, баланын чилекейи тартылып калар». (С. Челтуев)

Баланын тузагы кезер чўм-жан

*Н.К. Табылгинованын жартамалыла
чийилген*

База бир учурлу чўм-жан – баланын тузагы кескени. Кичине бала эки жашка жетире бутка туруп баспай отуруп калса, баланын ада-энези угы-төзи жанынан жаан таайын кычырып, күндүлөп, баланын тузагы кестирип жат.

Тужак жети он учуктан толгомолдолып эдилер эмезе кой-малдын жөргөминен эдилген болор. Бала уч, жети, тогус күннен база берзе, таайына жакалу кийим кийдирип, тепшилү эт салып, арчуул түүнчектеп күндүлеер.

Балдары эр кемине жеделе, айыл-журтту бололо, жүрүми салымнын согулталарынан улам келишпей турза, балазынын тузагы кезип салар арга бар. Бу учуралда ак ла кара учукты жаба тудуп тужайла, алканып, айдынып кезер. Ак учук – жүрүмге жолы ачылып, жүрүмнен бойынын үлүзин, жолын табып алары; кара учук – келишпеген кара жолдор. Эненин алканып ла аластап өткөн жолдору артып калар. Онон ол ак учук тужакты балазы көрүм темдек (талиман) эдил алып жүрер, кара учукты энези аластап, алкап, алыс (кижи баспас) жерге апарып, өртөп ийер.

Бу чўм-жанды бала-барканын келишпес жолында эне-адаларга тузаланар керек.

Кижинин курчуузын тынгыдарга, жула-кудын жастырбаска, нени билип, жандап жүрер керек?

Алтайларда “жарабастар” коркышту көп, онын ончозын жартаарга бүткүл бичик керек, же ондый литературалар бар, керектеген улус таап кычырар арга ар. **Ол «жарабастар» алтай кижинин жүрүминде баштапкы жолдыктарда турар.** Ол не дезе, жүрүмисте ончо болор ло болуп турган керектердин ончозы бу жарабастардан камаанду.

Бу жүк ле ада-эне, жаан улус жаш үйеге жартап жүрерге, келер жиит үйе ол “жарабастарды” ненин учун, кандый учуралда андый болорын жакшы билип, эске алып жүрерине керектү эдил жартайдыс.

Ада-эне баланы жаштан ала калыгыстын чўм-жандарыла таныштырып, жүрүмде оны тузаланары жазымы жок учурлу деп айдып, баланын жүрегин элинин көгүс-байлыгын сезип турарына темиктирип, уулам жылаар керек.

«Алтай кижинин курчуузын тынгыдып жүрерге, бойынын ук-төзинин жаандарына келип, «Слердин ук-уйаардан мен» деп айдып, ары-бери жүрзе коркы-баска, ологго ло жалбаарып, жалынып, айдынып жүрер керек». (С. Челтуев)

Ада-эне азыраган балдарынын курчуузы тын болзын деп амадап турган болзо, энг ле озо чўм-жанды тооп ло байлап жүрерин бойларынан баштаар керек. Ненин учун дезе, кандый ла калыкта бойынын жандаган жанды бар. Ол чўм-жан ажыра **Кудай-Жайаанга баштанып суранар, алканар.** Ол тушта өзүп жаткан бала-барка ада-эненен көрүп, жакшыга үренип, ончо жандыгуларды жүрүмде тузаланар. Айдынып, алканбай, Кудайынан суранбай турган кижинин курчуу-куйагы жок, күчи ас болор.

Эн ле озо айыл-јуртта от-очокты күндүлөп, ого бажырар керек. От-очок ару, курчуузы тыг болзо, кижинин салымы бек, јолы ачык, јаман немени туураладар, оору-тымуну јайладар.

Ай жагырза, ада-эне бала-барканы, айыл-јуртты аластап турар керек.

Ай эскиде тышкары чыкса, јаан табыш чыгарбас, бажы ачык баспас, той-јыргалдар этпес.

Айдын үсүми – эскизи дегени, Ай жагырарга, эки күн артканы; Айдын аразы дегени – Ай жагырарга, бир күн артканы.

Алтай калык той-јыргалдарды, ойын-соотторды, кандый ла өткүрилмени (кижинин жылын берерин) өткүрер алдында, Ай жагы ба, эскирип барган ба деп көрүп эдер. Айдын жагызында ончо ойын-соот өткүрилер јанду.

Јагы жагырган Ай-Јайаанга удур көрүп, эзен-амыр јүрүм, билезине су-кадык, бала-барказынын јолы ачык болзын деп сурап алканар.

Эрте чыккан Күн-Јайаанга база баштанып, алканып, суранып, бажырып турар керек.

Өрөги Јайаанга көрүп, алканып суранза, озо баштап Алтайына, албаты-јонына, төрөөн-тууганына, от-очогына, бала-барказына эзен-амыр сурап, алканып бажырар.

Ачу ашты көп ичпеске албаданар, ненин учун дезе, аракыла кожо көрмөс-көлчин, алдаачылар коштолып јат. Мынан улам кижиде эткен-тутканын база билбей јат. Көп аракы ичкен кижини алдаачы ийде салып, тынына једерге албаданар.

Јиит улус јаан өрөкөндөрдүн берген чөөчөйин амзап беретен јанду, ончозын ууртабас. Јаан улустын айтканыла, озо до улус той-јыргалда көп

аракы ичпейтен, көп учуралдарда оны кымысла, алтай аракыла өткүрип салатан. Көп аракы ичкен улустын курчуузы астап, су-кадыгы уйдап, кижиде болбозына јетирет.

Јаман түштер түженип, базырыныгып, сүр-сүнези јок, уйкузы келип јүрзе, ары-бери неме билеечилерге барар. Ненин учун дезе, кижинин сүнези јүре де берип јат, јулазын айрыттырып та ийерден маат јок. Онын ончозын камдарыс, неме билеечилерис аайлап-баштап салар. Кезикте улус оны керекке албай да јат, је алтай калыгыстын јүрүм-салымы алдыгы ороонло, үстүги ороонло тудужын ундыбас керек.

«*Кичеенген кижини Кудай кичеер*» деп, кижинин јүретен јүрүмине јарамыкту чүм-јаңдарды тузаланар керек. Ол ончозы бойыга керектү: тыныга, јүрүминге, јолыга.

Јаш баланын кийим-кежегин түнде, Ай эскиде, тышкары илүде арттырбас, баланы јунган сууны түнде төкпөс. Ай эскиде јаан да кижиде бажын јунган сууны түнде төкпөс.

Күн ажа берзе, түн киргенче балдарды тышкары ойнотпос.

Ай эскиде јол-јорыкка атанбас. Айдын жагызында да, эскизин-де де, энгирде, эртен тура да 5 саатты өткүрип, јол-јорыкка, узун јолго атанар јанду. Јарт ла 5 саатта јолго чыкпас. Онын учуры: јаман немелер 5 саат эртен тура ла кызыл энгирде јүгүрижер, онын учун бу өйлөрдиде өткүрип, узун јолго чыгар учурлу. Түште де базап јүрзе алканып, айдынып базар јанду.

«*Ада-эне балазы 7 јашка јетсе ле, Кудайга табыштырар учурлу. Өрө Јайаанга, Күн энеге башта-*

нын, алканын айдынар: «19 жашка жетире Кудайга табыштырып жадым, кату жолго учурабазын, курчуу-куйак болыгар, корып жүрүгөр, жакшы жолго удурга бастыраар, жаман жолдон кыйа бастыраар».

Бала 19 жашына жетире жакшы жүрзе, онын ары жолун алып, көнүгө берер. Эне кижини балазынын арка-сынын сыймап жайзыдар, алкап айдар. Уул баланын бажын сыймабас. Эр киндиктү өткүрө жайсу болуп бүдөр. Сөс укпас, кылык-жангы салдым болуп өзөрине коомой салтары жедер» деп, Айылдаш эжебис жиит үйе билип жүрзин деп жартады.

«Чадын, тырмагын болгон ло жерге чацпас, кескен тырмакты жуунадып, айлап-баштап, ару жерге бир аай эдил салар. Тырмакты салып жатса, «Сен мени көрмөскө айтпа, мен сени ийнекке айтпазым» деп айдып салар. Учуринда ийнек тырмакты көрбөс, жиурге бедиреп жүрер дешет.

Күн чыкпаганча, айылды сибирбес (чирбибес), ырызын чыгара сибирип салар». (С. Челтуев)

Кижиле ачынышпас, болгон ло жерге билееркебес, коптоп кижини айтпас, кырыш-чугаан чыгардан айабас. Мынан улам жаман сөстөр, жаман санаалар кижиге жедерден маат жок. Немени шүүп, сананып айдып жүрерине тазыктырынар керек.

Кийген кийимин болгон ло жерге таштабас, кижинин сыны уур болуп, сүр-сүнези чыгып жүрер.

Ыраак жолго кижини атанган болзо, айылдын ичин жунбас, сибирбес. Ненин учун дезе, божогон кижини чыгарган кийинин, ончо немени жалмап, жунуп жат, ончо коомойлор барзын деп. Онын учун ак-жарыкта кижини узун жолго барза, арутанбас. Мынан база кижинин курчуузынын беги камаанду.

Ай эскиде болгон ло айылдын эжигинде жүрбес. Кандый ла эжиктү, бозоозы кату жанду улус

болор. Айдарда, бойын кичеенип, сананып жүрзе, артык болбос.

Ай эскиде жаш баланы айылдан чыгарып жатса, от-очоктын күлинен жүзине уймап салар. Бу от-очогунан курчуулу деген темдек болор. Түнде бала ыйлатпас.

Оозы үстү түнде чыгарга жарабас, жазымы жок оозын жаладып ийер. Мынан улам кижинин оозы кемтип (балулап) жат. Түнде курсак жип, тышкары чыкпас. **Канай-канай оос кемтизе, артышла аластанар, күлиле сүртер.**

Кижини кабагын жерге жулуп таштабас. Кабак – ол кижинин кежиги, ырызы. Коомойдон корулаар, жаманды жайладар деп, билеечилерис жартайт.

Ак-жарыкта улус эзен-амыр жүргенин керелеп, толо жаштарын «жунат». Анчада ла калганчы өйдө калыгыс бой-бойынын көрүжип, мындый жыргал өткүргилейт. Же алтай кижини азыдан бери бойын кичееп, чүм-жангын тузаланып жүрген.

Мындый жартамалды неме билер жаандар мынайда жартайт: учуринда кижини толо жажын «жунбас», же «жунза», эмеши өткүрип «жунар». Ол жаштан жашка алтап, онын көп жаш жажаарынын темдеги. Жылы кирзе, байланып жүрер жанду. Жылынан чыгып жатса, «эзен-амыр жылымнан чыктым» деп керелеп, улусты чайладарга болор.

Кажы ла кижини сананар, байланар учурлу, онын керигинде де эмес, неме жогында да эмес. Байланып, көп жаш жажап, жакшы жүрүм жүрзе, кижинин бойына ла жакшы. Өскө улуска не керек ол. Бүгүн – сен бар, эртен сен жок то болзон, туш-туура улуска ол керек те жок. Бойыннын бала-барканга, төрөөн-туугандарына сен керектү.

Кажы ла кижинин тили башка-башка,

көзинин чогы да башка. Жаман да көстү улус болор, жаман да тилдү улус болор. Алкыш – ол алкыш ла, калык-жоннын көрүжи, тили жакшыга экелзе, жакшы ла. Онын учун алтай кижиге байланар керек, бу база кижинин курчуузына керектү.

Алтай канду бүткен улутын тоозында жандаган жангысты тообой, өскө укту улустын жандаган жангына бүдүп, бойындыйын солып жүргендери де бар. Тем-дектезе, ары жанынан жайалгандар: көс көрөөчилер, эмчилер, сыймучылар, эки тилдүлөр, угынан тазылданып бүткен кам улустар жайааннан берилген жайалтага багынып, онын жолыла барбаза, ченелте өдөт. Олордын жүрүминде көп тузактар болот. Чындык жолго бурылып, өбөкөлөрдөн келген жайаанды алып, оны улалтып апарардын ордына кезик алтай укту улус өскө калыктын жангын алат.

Ада-өбөкө болгонун, олордын барын алтай кижиге бир де ундыбас жанду. Олорды тообой, олордон жалтанбай, олорго бажырып жүрбей турганыстан ончо коомойлор болуп, кижиликтин жүрүмине жаман салтары једип турганын Челтуев Станислав акабыс јартаган эди. Айдарда, кижиге бойынын жандаган жангын качан да солыбас, кийнинде ада-өбөкөгө барза, коомойы једер.

VII. Алтай албатынын чүм-јандарында тузаланатан жанар-кожондор ло алкыштар

Майра Урелованын жанарлары

* * *

Кызыл тажуур тудунып,
Куда болойын деп жүрбей.
Кызы-уулыс јаанаган,
Ырызын сурап јорт жүрбей.

Кара тажуур тудунып,
Куда болойын деп жүрбей.
Кабайда бала јаанаган,
Јолын сурап јорт жүрбей.

* * *

Ак торколо көктөлгөн
Ширдегеерди берзегер.
Ак чечекле ойногон
Балагарды берзегер.

Көк торколо көктөгөн
Ширдегеерди берзегер.
Көк чечекле ойногон
Кызыгарды берзегер.

* * *

Агын суунын балыгын
Тудуп јизе, кайкалар.
Азыраган балаарды
Бис алзаас, кайкалар.

Көлөөн суунунг балыгын
Шүүп тутса, кайкалар.
Кижиге эткен балаарды
Кудалап келдис, кайкалар.

* * *

Кара таштын бажына
Кускун конды жем сурап.
Кара тажуур койтылдап,
Кудалар келди кыс сурап.

Айу жадар аралы
Аршал эмей Алтайдын.
Айылга жуулган кудалар,
Алдаарга отурып мүргүйин.

* * *

Токын жаткан жылкынын
Токшунунг тудуп минерим.
Торко чачактуу балаарды
Той эдерге сураарым.

Айагдагы жылкынын
Аргымагын минерим.
Ай-таналуу балаарды
Айыл тударга сураарым.

* * *

Балтырган бүрин чачала,
Аш өскүрген бис эдис.
Бала сурап келеле,
Журт төзөйтөн жон эдис.

Кожно бүрин чачала,
Аш өскүрген бис эдис.
Кожууннанг бала сурайла,
Журт төзөйтөн жон эдис.

* * *

Кобы-жиктинг өлөнгин
Кой отойтон учурлу.
Кыс балазын азырап,
Кижиге бертен учурлу.

Алаканда чөөчөйс
Алтын сүрлү көрүнзин.
Алаканда тажуурыс
Алама-шикир амзалзын.

* * *

Кара ташты оодоло,
Кайру таптым малтага.
Калык-жоннынг ичинен
Куда таптым төрөөнгө.

Жалбак ташты оодоло,
Билү таптым бычакка.
Бу ла жоннынг ичинен
Куда таптым төрөөнгө.

* * *

Чадыр айылданг от күйет,
Чай азатанг келин бар.
Чагылдагы тийингди
Чачылтатанг күйү бар.

Агыш айылданг от күйет,
Аш уратан келин бар.
Аралдагы эликти
Агыртатан күйү бар.

* * *

Тажуур туткан колыбыс
Тала берди, кудалар.
Чөгөдөгөн тизебис
Чылай берди, кудалар.

Кудагайын мактаган жанар

* * *

Камдунунг жымжак терезин
Кайра салган кудагай.
Кабайда бала чыдаарда,
Келин эткен кудагай.

Түлкүниг жымжак терезин
Түре салган кудагай.
Түүнчекте бала чыдаарда,
Келин эткен кудагай.

* * *

Аркадагы малынын
Арбынын берген кудагай.
Алтын-сары чачынын
Артыгын берген кудагай.

Кобыдагы малынын
Конгырын берген кудагай.

Конгыр-сары чачынын
Корбозын берген кудагай.

* * *

Кара торбок чыдайла,
Кажаанга толо мал болзын.
Кабайда бала чыдайла,
Калын жакшы журт болзын.

Чоокыр торбок чыдайла,
Чеденде толо мал болзын.
Чууда бала чыдайла,
Чубап жадар журт болзын.

Тепши, јодо кийдирер чүм-јанда От-Энеге алкыштар

* * *

Чөөк, Кайракан От-Эне!
Таш очогын јастанган,
Талкан-күлин төжөнгөн
Одус башту От-Эне.
Чөөк, Кайракан!
Кирбиктүни јайаган,
Киндиктүни чыдаткан,
Чийди болзо быжырган,
Тонды болзо эргискен,
Соокты болзо јылыткан,
Чөөк, Кайракан От-Эне!
Одырган оды чокту болзын,
Талкан-күли обоо болзын,
Курчуу-куйагы бек болзын.
Таш очогы тайкылбазын,

Талкан-күли чачылбазын.
Чөөк, Кайракан От-Эне!

* * *

Чөөк, Кайракан!
Тенгериде киндиктү,
Темир очок курчуулу.
Таш очогы маты болгон,
Талкан-күли обоо болгон.
Темдү казан келтейбес,
Темир очок тайкылбас,
От-Эне Кайракан!
Сургулжынду От-Эне –
Судазынду ар-жалкын.
Киндиктүни бүдүрген,
Кирбиктүни жайаган,
Таш очогын жастанган,
Талкан-күлин төжөнгөн
Камыл башту От-Эне,
Чөөк, Кайракан!

* * *

Киндиктүни бүдүрген,
Кирбиктүни жайаган
От-Эне Кайракан!
Тонгып келгенди жылыткан,
Аштап келгенди тойдырган
От-Эне Кайракан!
Талкан-күлеер обоо болзын,
Үч үйеге сообозын.
Таш очогоор тайкылбазын,
От-Эне Кайракан!
От бажында отурган

Одус жайзан,
Төр бажында отурган
Төртөн жайзан,
Карачкыдан караган
Камык жайзан,
Үч үйеге үзүлбес үлөш береер,
Тогус үйеге тоозылбас
Конок береер, От-Эне Кайракан!

* * *

Сургулжынду От-Эне –
Судазынду ар-жалкын.
Таш очогын жастанган,
Талкан-күлин төжөнгөн.
Темир очок курчуулу,
Тенгериде киндиктү.
Киндиктүни жайаган,
Кирбиктүни бүдүрген
Кабыл башту От-Эне,
Кайракан! Чөөк, Кайракан!

Тосток Акиновтын алкыжы

* * *

Орчылангы жарыткан
Одус башту От-Эне!
Ончо жерди жарыткан
От-Жалар кудайым!
Талкан-күлин төжөнгөн,
Таш очогын курчанган,
Күлөр бөркин бүркенген
Күн жарыкту От-Эне!
Оору-јобол јууктатпай,

Ончобысты корыган.
Аш-курсакты кайнадып,
Албатыны азыраган.
Алтай-Каңгайдан жайаанду,
Жер-Киндиги энемнин
Алтын отыгынан камылган,
Албатынын куйагы болгон,
Алкыш-быйан болушту,
Айыл-јурттын куйагы,
Албатынын быйаны,
Јеезелү јурттын јаркыны,
Јөөжөлү јурттын ырызы,
Чөөк, Кайракан От-Эне!

Светлана Талкыбаеванын алкыжы

* * *

Талкан-күли чачылбазын,
Таш очогы тайкылбазын.
Талкан-күли обоо болзын.
Обоо јаны От-Эненин болзын,
Омок жүрүм бистин болзын.
Күндүлеп јадым От-Энени,
Азырап јадым Кырык-Энени.
Мегер Слерге эт-мүн,
Талкан-көчө, Чөөк, Кайракан!
Одус башту От-Энем!
Кырык башту Кыс энем!

Керек Сопонын алкыжы

* * *

Талкан-күли чачылбазын,
Таш очогы тайкылбазын,
Үч жебеези чокту турзын,
Изү күли обоо болзын.
Үстинде казаны изү турзын,
Үйге киргени амзап чыксын.
Чийди болзо быжырган,
Тонды болзо эргискен,
Торолоп жүргенди тойдырган,
Тонгып жүргенди жылыткан
Одус башту От-Эне,
Орчыланла колбулу
Јалбыш башту Јай эне.
Јайаачыдан алкышту,
Иргезинен ийт ичсин,
Улаазынан уй ичсин.
Уктын-төстин ырызы,
Улу Кудайдын алкыжы,
Чөөк, Кайракан От-Эне!

Баш тараганда айдатан јангар

* * *

Көк көжөгө көдүрген
Көк кайыңнын јаражын.
Калык-јонды јыргаткан
Эки баланын јакшызын.

Ак көжөгө көдүрген
Ак кайыңнын јаражын.

Албатыны ыргаткан
Ада-эненин ыкшызын.

* * *

Эки турун биригип,
Оттон чокту от болзын.
Эки бала биригип,
Журттаг ыкшы журт болзын.

Күскиде туткан айлыга
Калын жөөжө чогулзын.
Жонног алган эжиге
Жажыл торко жайылзын.

* * *

Аг балазы болгожын,
Айланбаанча суу кечпес.
Ада-эненин балдары
Айдышпаанча журт тутпас.

Элик балазы болгожын,
Эбирбеенче суу кечпес.
Эне-аданын балдары
Эрчишпеенче журт тутпас.

* * *

Ак ла торко көжөгө
Албатыда ыргалду.
Актаг чыккан ак кайыг
Алдынаг бери корболу.

Көк лө торко көжөгө
Көп калыкта ыргалду.

Көктөг чыккан көк кайыг
Көдүре бойы корболу.

* * *

Ак кайыгды көдүрген
Ак көжөгө сүрлүзин.
Албатыны ыргаткан
Ада кижинин сүрлүзин.

Көк кайыгды көдүрген
Көжөгөнин сүрлүзин.
Көп албаты ыргаткан
Кару эненин сүрлүзин.

* * *

Ак кайыгга буулалган
Көжөгөнин жаражын.
Калыгысты ыргаткан
Балдарыстын ыкшызын.

Көк кайыгга буулалган
Көжөгөнин жаражын.
Калыгысты ыргаткан
Бу життердин ыкшызын.

* * *

Беш айрылу шанкыгды
Жазып койор ой келди.
Бештег өргөн кежеени
Тулундап өрөр күн келди.

Алты айры шанкыгды
Жазып койор ой келди.

Алтыдан өргөн кејеени
Тулуңдап өрөр күн келди.

* * *

Сары торко курыңды
Чечип койотон ол жаңду.
Сары чололу чеедекти
Кийип алатан ол жаңду.

Солонгы өңдү курыңды
Чечип койотон ол жаңду.
Солонгы жүстү чеедекти.
Кийип алатан ол жаңду.

* * *

Бештен өргөн кејеени
Чечтирткенин бу туру.
Белиңдеги шанкыны
Чечтирткенин бу туру.

Алтыдан өргөн кејеени
Чечтирткенин бу туру.
Аркандагы шанкыны
Чечтирткенин бу туру.

* * *

Јурт төзөгөн айылга
Јыргап-ойноп алыгар.
Алама-шикир курсактан
Амзап алып јыргагар.

Јаңарлаган кожоңыс
Чөл јериске торгулгай.

Айткан изү алкыжыс
Јаш јииттерге ол јеткей.

* * *

Торко камду јок болзо
Тонды неле чыңыйтан.
Тойдо ойын јок болзо
Јыргал кайдан келетен.

Алты айры чакыңа
Аттар јуулып буулалзын.
Алты толукту айлыңа
Албаты јуулып јыргазын.

* * *

Алты үйелү чакыңа
Аттар јуулып киштезин.
Алты үйелү айлыңа
Албаты јуулып јыргазын.

Јети үйелү чакыңа
Јеерендер јуулып киштезин.
Јети үйелү айлыңа
Албаты јуулып јыргазын.

* * *

Түнүктү айлыңа
Түмен ырыс шокшозын.
Түре јууган орында
Түүнчекте бала багырзын.

Карачкылу айлыңа
Канча ырыс шокшозын.
Калын јуулган төжөктө
Кабайда бала јайкалзын.

Көжөө ачканда, кайнынын айдатан алкыжы

* * *

Алын эдегинге бала бассын,
Кийин эдегинге мал бассын,
Азыраганын бала болзын,
Кажааныннан мал айрылбазын,
Кабайыннан бала айрылбазын,
Киргенди кийдире күндүле,
Чыкканды чыгара күндүле,
Адымды чике адабай жүретен,
Алдымнан кечире баспай жүретен
(Адын адап) таайын болорым (эмезе
акам),
Казанынды ас, албатынды чайлат.

* * *

Кара башту балалу бол,
Кара айгырлу малду бол.
Алын эдегинге бала бассын,
Кийин эдегинге мал бассын.
Таш очогын бек болзын,
Талкан-күли изү болзын!
Котонун толтыра мал болзын,
Койнун толтыра бала болзын.
Жаанды жаан де, жашты жаш де,
Киргенди кийдире күндүле,
Чыкканды чыгара күндүле.
Алдымла баспа,
Адымды адаба,
Албатыны чайлат,
Айыл-журтыннан аткар.

Керек Сопонын алкыштары

Көжөө ачканы

Эр жанына болгожын,
Эки мылтык жөлөлзин.
Эпши жанына болгожын,
Эки аркыт буулалзын.
Айак жетпес айылчылу болзын,
Аркада тооло малду болзын.
Калбак жетпес балдарлу болзын,
Кажаага толо малду болзын.
Кабайда балазы чочыбазын,
Кажаада малы үркүбезин.
Кийдире жүгүрип, балам дезин,
Чыгара жүгүрип, малым дезин.
Алын эдегине бала бассын,
Кийин эдегине малы бассын.
Жашты жамыркадып жүрзин,
Жаанды жааныркадып жүрзин.
Жаманга жайылбазын,
Жакшынан тайкылбазын.

Чагада саннын алкыштары

Ак мөңкү бөрүктү,
Кара көчкө эдектү
Алтайыма баш болзын!
Ары көргөн анкылар,
Бери көргөн мөңкүлөр,
Жылан бажы сойылды,
Жыл бажы эбирилди.
Эски жылыс элес этти,

Жангы жылыс жанып келди.
Жайа баспас жайлуларыс,
Кыйа баспас кыштуларыс.
Эбире турган арказы
Эмил-сайлу кузукту,
Айландыра турган тайгазы
Алтын мөнгүн жөөжөлү
Алтай жерим!
Чөөк, Кайракан!
Колтыгаарга коргодогор!
Койныгарга сыгындыраар!
Тыму жолын тузалагар!
Жаман келзе, жайладаар,
Кыйал келзе, кыйладаар.
Чөөк, Кайракан!
Алтай жерим, Кайракан!
Ару сангыс,
Ак чачылгабыс!
Обоо жаны слердин болзын,
Омок жүрүм бистин болзын.
Чөөк, чөөк, Кайракан!
Таш очогым маты болзын,
Талкан-күлим обоо болзын,
Тапкан-жөөгөн тайга болзын.
Балкажыла байыткан
Бай Алтайым!
Тобрагыла тойдырган
Торко кептү Алтайым!
Тоозылбайтан конок береер,
Торолобойтон азык береер.
Чөөк, чөөк, Кайракан, Алтай жерис!

Ажызын ашкан жерге алкыштар

* * *

Эбиреде тайгалу эне Алтай деп,
Эре-Чуйдын жери деп,
Албаты алтын сангы өртөди,
Артыш жыдын жайылтты...
Аш бажынан теежилеп,
Алтайым деп сананды.
Чөөк, Кайракан!
Алкады деп ачынбай,
Адады деп чыткыбай,
Албатынын теежилеп келген
Ажы-тузынан амзагар,
Чөөк, Кайракан!
... Арка-сынын сергидеер,
Ачынаны челдедеер,
Эбиреде тайгалу эне Алтай!
Ары көргөн жал мөнгү,
Бери көргөн жал мөнгү,
Эне Быйда ол турды.
Баранаарга бажыр туруус,
Көлөткөөргө жалын туруус,
Чөөк, Кайракан!
Ай жагыда алкап келдим,
Күн жагыда күндүлөп келдим.
Ак ийнектин уурагын
Алып келдис, амзагар,
Кайракоон, баш болзын!
Ай Бырканду албатыма
Алкыжаардан беригер,
Ал-санаазын жарыдаар.
Кайракоон, баш болзын!

* * *

Күски турган јеримнен
Күкүрт-эзин тайанган,
Јаскы турган јеримнен
Јалкын-эзин тайанган.
Кайракоон, баш болзын!
Аргымак атка болгожын,
Канат берген өрөкөн.
Албатыга болгожын,
Курчуу берген өрөкөн,
Кайракоон, баш болзын!
Темир казык айланган
Јети јакшы төрөгөн,
Јер-Алтайдын үстинде
Јети Каан деп жылдызым,
Јети јаан баатырым,
Јергележип келигер.
Актан-сүттен амзагар,
Алкыжаардан беригер,
Албатыны курчагар.
Чөөк, Кайракан!
Эли-јоным једип келди,
Јетен жүзүн албаты
Кудайым деп бажырып келди.
Кайракоон, баш болзын!

К.Я. Богдановтын алкыштары

* * *

Суну, јерди ээлеген
Судур бичик тудунган,
Быйык-кырларда тыштанган,
Кабай-Алтайысты ару туткан,
Анды-кушты сергиткен,
Албатыны өскүрген
Айлу-Күндү Алтайды
Алкап койоор, Кайракан!
Өлөнгине аш салган,
Балкажына байлык берген,
Кичеенгенди килеген,
Сананганга сагыш берген,
Күн чыгарда, күч кошкон,
Ай чыгарда корыган
Эре-Чуйдын, эне јердин ээзине
Баш болзын, быйан болзын,
Баш болзын, Кайракоон!
Арка-сынаар артабазын,
Аргалу күчеер астабазын.
Јаскы жылу күндер береер,
Јер-Алтайды такыгар.
Төрт толукту Алтайды
Төртөн топчыла тынғыдаар,
Тогус толукту Алтайды
Тогузон топчыла тынғыдаар.
Јер-Алтайдын киндигин
Кичееп, чыңдый курчагар.
Кујурлу туулу Алтайды
Күндүлөп, кичееп жүрелик.
Јаманысты чачыйаактар,

Жастыраасты түзедийеектер,
Чындык жакшы жолго чыгыйаактар.
Өрө турган Кудайым,
Өрө өзөр жүрүм береер.
Бийикте жүрген Кудайым,
Бисти корып жүрүгөр.
Ажу жердин алкыжын
Араай айдып жүрелик.
Кечү жердин алкыжын
Кичеенип айдып жүрелик.

* * *

Ак айасты жылыткан,
Көк айасты жарыткан.
Ак айаска айдынып жадым,
Көк айастан суранып жадым.
Жер-Алтайдын киндиги –
Эре-Чуйым, эне чөлим.
Алтай жерим, Алтай-Кудайым,
Алкыш болзын, быян болзын.
Эне чөлимди эбирип жүрейин,
Ада калыгымды айланып жүрейин,
Алтай жеримди байлап жүрейин.
Ажу жерге жанды тудайын,
Аржан сууларды байлап жүрейин.
Тобрагыла тойдырган,
Балкажыла байыткан
Эре-Чуйым, эне чөлим
Эзен турзын качан да.
Салкыныла сергиткен
Ээлү, байлу тайгаларым.
Ас та болзо албатым
Алтайында амыр жатсын.

Алкыш болзын,
Быян болзын, Алтай-Кудайым!
Төрт толукту Алтайым,
Өрө турган Кудайым,
Жаманымды чечейин,
Жастырамды түзедейин.
Арка-сыным артабазын,
Аргалу күчим астабазын,
Жаактуга айттырбайын,
Жарындуга туттурбайын,
Алкап койоор, Кайракан!
Кыр жолына чыкпаан эдим,
Куш үнин чачпаан эдим,
Балык туунжызын буспаан эдим,
Жер-Алтайымнан алкыш-быян
сурайдым.

Керек Сопонун алкыжы

* * *

Теке баскан тектирлер,
Кочкор жүрген кожоорлор,
Бөрү жаткан бөлчөктөр,
Айу баскан алчактар,
Ол жаны-бу жаны ыйыктар,
От алышкан сүмерлер,
Коо-коо сүмерлер,
Корголжын башту ыйыктар,
Темир өлө тайгалар,
Теке мүүстү сүмерлер,
Ару кейлү тууларым,
Аржан-кутук сууларым,
Анду-кушту Алтайым,

Ак жалама буулайын.
Кызам карлу жолдорым,
Кыйра буулап өдөйин.
Кыдат эткен кызыл чай,
Каан эткен кара чай,
Үрүстеп слерди алкайын.

Аржанга барганда, салатан сагнын алкыжы

Айлу-Күндү тенгерим,
Агаш-ташту Алтайым,
Амзап ичкен аржан суубыс,
Алкы бойыска су-кадык береер.
Арка-сыныс сыстабазын,
Колы-будыс оорыбазын,
Баш болзын, Өрөкөн.
Эне жердин эмчегинен
Эбирип келдеер, аржаным.
Ак санаа болуп Алтайга
Алкыш экелдеер, кутугым!
Жоболысты жоголтып койоор,
Санаабысты сергидип салаар!
Баш болзын, байлу аржаныс!

Ойто жанып жатса, алканатан алкыш

Баш болзын, аржан суу!
Колы-будыс жазылзын.
Баш болзын, кудай суу!
Бир алкыжаар жетсин.
Алкы бойыгар кирленбеер,
Айры бутка тепсетпеер!
Ак аяста ару жадаар,

Көк аяста кору жадаар!
Бала-баркама амыр береер!
Алкы бойыма кадык береер!
Айланып келзеес аржанга
Жалама алкап буулаарыс,
Жүректен алкыш айдарыс!

Баштапкы катап Кудай унчукса, күкүртке, солонгыга, жалкынга айдатан алкыштар

* * *

От-жалкыннан жайалган
Одус башту От-Эне.
Талкан-күлин төжөнгөн,
Таш очогун курчанган,
Тыт-тоорможын жастанган,
Ак кубалын бүркенген,
Чет агашла ажанган,
Чедиргени – чечен тил.
Ак жалбышла арбанат,
Ак Бырканла колбулу.
Аскан казан кайнадат,
Айыл ичин жылыткан,
Очокто казан кайнаткан,
Отурганды азыраган,
Орчылангнын ээзи болгон,
Ак жаларлу От-Энем!
Алкап айткан сөзимди
Ак Бырканга жетирзеер!
Артышты отко салып,
Ак сүдимле жагдап,
Айлу-Күндү тенгерилү
Ак Быркан кудайымнан
Алкыш-быйан сурайдым,
Оп куруй, баш болзын!

* * *

Оп куруй, баш болзын!
Айлу-Күндү тенгериде
Ак Быркан кудайым унчукты,
Алтай-Каңгайым жаркындалды!
Агыш-тажы жаранды,
Ак быйан сыны сергиди,
Албаты-сагыжы жарыды.
Амыр, жакшы жадарга,
Ак Быркан кудайым,
Алкыш-быйан беригер!

* * *

Айлу-Күндү тенгериде
Ак булутла ойнойтон,
Ак жалкынла адатан
Ак Быркан кудайым,
Арбанганаарды уктым.
Алтай кулагы жарыды,
Агаш-тажы жаранды,
Ак малыс түги сергиди,
Албаты санаазы жеңилди.
Ак малыбыс чыгым жок,
Азыраган балдарыс жоболы жок,
Ар-жөөжөбис кожулды,
Алкы бойыс оору жок,
Аш-курсагыс жеткил,
Амыр-энчү журтаарга,
Ак Быркан кудайымнан
Алкыш-быйан сурайдым.
Оп куруй, баш болзын!
Оп куруй, баш болзын!

Төрөөндөрдү канайып адаары

Балдарынын адазы – ада
Балдарынын энези – эне
Адазынын адазы – улда
Адазынын энези – жаана
Энезинин адазы – тайда
Энезинин энези – тайна
Адазынын кожо чыккан жаан акалары – абаа
Абаазынын үйи – аба эне
Жаан акаларынын үйи, таайларынын үйи – жаан
жеңелер
Бир айылдын балдары, бир уктан таркаган ка-
рындаш-сыйындар – карындаштар
Бир айылдын кыстары, акаларынын кыстары –
эже-сыйындар
Уулдын алган үйи – келди, келин, от-очокко ке-
лин болуп келген кижин
Энезинин кожо чыккан акалары, карындажы –
төс таай
Таайынын үйи – таай жеңе
Энезиле сөөктөш эр киндиктү кижин – таай
Энезиле сөөктөш үй кижилер – таай эже
Кожо чыккандардын жажыла жаандары – эжелер,
эже; акалар, ака
Адазынын эже-сыйындары – эже
Уулдын, келиннин энези – кайын эне
Уулдын, келиннин адазы – кайын ада
Уулдын, келиннин эжези – кайын эже
Бир айылдын келиндери – абызын, абызындар
Эжелү-сыйындуларды алган улустар, бир
айылдын күйүлери – баја, бајалар
Алган үйинин карындаш-сыйындары – журчы,
журчызы

Эје-сыйындудардын балдары – чаны, чанылар
Улдазынын адазы – улу улда
Тайдазынын адазы – улу тайда
Јааназынын энези – улу јаана
Тайназынын энези – улу тайна
Эјелердин барган кижизи – јесте, јестелер
Кыстын балдары – јеени, јеендер; уулдын бал-
дары – карындаштар, сыйындар; сөөгине тайанып –
јеени, јеендер
Кызын, јеенин, сыйнын алган кижі – күйү
Уулы-кызы алышкан улус – кудалар

Сөстөрдін аайы ла учуры

Јалама – колдын сабарынан ала чаканагын ки-
чик өдүп турар тилбек бөс
Үрүстеер – Алтай јерине, ажуларына, одына
күндүү-күрее эткени
Чачылга – неме билеечилердин чачылгалап
турган ээжизи
Тагыл – Алтай Ээзине күндүү-күрее эдер байлу јер
Тагылгалап – Алтай јерин такыганы
Бир байыр – «бир байыр» дегени бөстөң
камаанду: бөс јалбак та болор, эни чичке де болор;
бөсти үчтолуктай тудуп ийер, мынызы – бир байыр
(бөстин эниле толуктай тутса, бир байыр болор)
Илү бөс – тепши-јодо кийдирзе; таайынан чач
алып барза, илер бөс (неме билеечилер база илү бөс
тузаланат)
Јыртыш – божогон кижинин тобрагында туруш-
кан улус колын јунуп-арчыыр коларткыш бөс
Шалтырак – балдардын кинин тизе илген эдим
Куруй – ончо айдылган алкыш сөстөр туура чык-
пазын деп алканып, куруй алып айдылган сөс

Тепши-табак – алтай улустын чүм-јангында
күндүүге салган этти тепши-табакка салар; јаан
агыш табактар
Чөктөп – От-Энени күндүлөп салар эт
Сургуул – эпши кижинин түшкен чачынан јууп
эткен тулунг
Сееп – арбаны јайа төккөни

Бичикти кепке базып чыгарарына акча-манатла болужын јетирген Кош-Агаш аймактын үредүлик өмөликтери:

1. Мукур-Таркатынын орто үредүлик школы, директоры В.И. Карулова
2. Ортолыктын М.И. Лапшиннинг адыла адалган орто үредүлик школы, директоры Б.К. Абулова
3. Чаган-Узуннын П.И. Оськинанын адыла адалган орто үредүлик школы, директоры Р.М. Якояков
4. Теленгит-Сортогойдын орто үредүлик школы, директоры М.Н. Боктунова
5. Көкөрүнинг орто үредүлик школы, директоры О.К. Кечилова
6. Белтирдин орто үредүлик школы, директоры З.В. Тадырова
7. Бел-Ажунун Берсимбаевтин адыла адалган орто үредүлик школы, директоры Н.А. Бейсенбинова
8. Кош-Агаштын орто үредүлик школы, директоры Ж.В. Балушкина
9. Кош-Агаштын В.И. Чаптыновтын адыла адалган орто үредүлик школы, директоры С.А. Пушпаков
10. Курайдын орто үредүлик школы, директоры А.С. Белеков
11. Майхиев Сергей Тордибанович – муниципал төзөлмөнүн депутаттар Совединин јааны

Бажалыктар

«Чуй элинин жанжыгулары» деп бичикке толо рецензия.....	3
Кире сөс.....	5
I. Чүм-жангыста түзөдү эткедий учуралдар.....	13
II. Той-жыргалдын чүм-жангы.....	29
1. Кыс баланы качырып-уурдап экелетени.....	29
2. Кудага белетениш.....	31
3. Кудага барганда, үүлелейтен жан.....	32
4. Кудалаш.....	33
5. Лодокийдиргени.....	37
6. Жөп тажуур.....	41
III. Той-жыргалды өткүрери.....	43
1. Уткуул.....	44
2. Келинди экелери.....	47
3. Тепши.....	48
4. Башжетирери.....	55
5. Көжөө чечер.....	56
6. Биле төзөгөн балдарды айылдадары.....	57
7. Кайын-келин жан керегинде.....	58
IV. Ада-өбөкөнүн жерине атанатан жол-жорык.....	62
1. Айлу-Күндү жеринен ырап барган кижини аайлап баштаары.....	66
2. Божогон кижинин калганчы күндүү-күреези.....	71
3. Божогон кижиле кожо нени салар, ненисалбас.....	73
4. Жерге барып, неме өртөөринин аайы.....	76
5. Божогон кижинин жети коногын ла жылын берери.....	78

V. Алтай кижинин ак-жарыкта жүрөрдө тузаланатан чүм-жандары.....	80
1. От-Эне Кайракан.....	82
2. Барлу келин кижинин байы ла ак-жарыкка туулган баланын, кинин байы.....	86
3. Кабайдын учуры ла чүм-жангы.....	90
4. Шалтырактын учуры.....	92
5. Эре-Чуйда орныктырылган байрамдар: Чага байрам, Сары бүр, Жажыл бүр.....	94
Фотолор.....	97
6. Азыраган мал-аштын чүм-жангы.....	127
7. Ар-бүткенле колбулу чүм-жанг Алтайыстын аржан сууларынын чүм-жангы.....	132
Артыш-арчынды тузаланар чүм-жанг.....	136
Күкүрт, жалкын керегинде чүм-жанг.....	139
Алтайыстын ажуларын ашса, жандайтан чүм-жанг.....	142
VI. Кижиликтин бой-бойын тоожып жүреринин чүм- жангы.....	144
Жаан жашту каргандарысты тооп жүретени.....	148
Киндикэненин чүм-жангы.....	150
Чачаларынын чүм-жангы.....	153
Баланын тузагын кезер чүм-жанг.....	155
Кижинин курчуузын тынгыдарга, жула-кудын жастыр- баска, нени билип, жандап жүрер керек?.....	156
VII. Алтай албатынын чүм-жандарында тузаланатан кожондор ло алкыштар.....	162
Төрөөндөрди канайыпадаары.....	186

